

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա.

ԳՐԻԳՈՐ ԼԲԾՐՈՒԲԱՈՒ

ԵՒ ՆՐԱ

ԲԱՄԱԷ ՏՐԱԳ ՏԱՐԻԱՅ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՆԵԱՆ
ԱՌԻԹՈՎ

(1865—1890 թ.)

Աշխատասիրեց

Ա. ԵՐԻՑԵԱՆՅ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՀԱՅՐԵՆ «Մ Ր Ր» Է. ՆԱԵՐՇԵՆԸ
Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարության հովանավորությամբ

1890

Մ Ո Տ Մ Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Մ

Գ Ր Ո Ւ Մ Ա.

Գևորգ Արծրունու ցեղի ժազմում խնդիրը:—Տոհմական ժամը XVI դարից մինչև ներկայ:—Ռուսաց տևած արտօհոսթիւնը այդ ցեղին:—Գևորգ աղա Արծրունու կեանքը Թիֆլիսում:—Ներսէս Աշտարակեցու բարեկամութիւնը:—Երեսմիս Արծրունի:

1813 թւականն էր և Թիֆլիսը, իր կրած հարածներից լետոյ, դեռ ոտքի չէր կանգնել ու տխուր տեսարան էր ներկայացնում: Չընայելով որ Ռուսները մօտ տասնևերկու տարի տիրապետում էին Արաստանում, երկիրս տակաւին շունչի չէր գալիս: 1795 թւին Աղա-Մահմէդ-Խանը Թիֆլիսը փլատակ և անմարդաբնակ դարձրեց: Բնակիչների մի մասը այն ժամանակ ջարդւեցաւ տեղնուտեղը, միւսը գերի տարւեցաւ և հազիւ թէ քաղաքացոց երրորդ մասը ազատւեցաւ՝ ապաստան գտնելով Արաստանի լեռնաբնակ գիւղերում: Բայց ամեն ինչ քարուքանդ անելուց և մոխիր դարձնելուց լետոյ հազիւ թէ գերիներով և աւարներով ծանրաբեռնւած Պարսիկները հեռացան Արաց սահմաններից, որ փախած քաղաքացիք շտապեցին դառնալ Թիֆլիս՝ ոմանք իրանց արիւնակիցների դիակները ժողովելու և թաղելու, ոմանք իրանց հանգած օջախների վրայ նորից ծռխ բարձրացնելու և ոմանք իրանց գերիների ազատութեան համար ժողովարարութիւն անելու: Գժբախտ եղաւ և այդ վերադառնողների վիճակը, որովհետև հետագայ 1797 թւին սկսեց քաղաքիս մէջ ժանտախտը (չումա), ապա հետևեց սարսափելի սովը և Թիֆլիսը նորից դատարկւեցաւ:

1801 թւի փետրւարին բացւեց այստեղ Ռուսաց վարչութիւնը և բնակիչները, ապագայ անգորութեան վրայ վստահանալով, կրկին սկսեցին ժողովել և շինել, այնպէս որ երկու տարուանից յետոյ Թիֆլիսում կար մօտ 3000 տուն բնակիչ, 85 բազազի խանութ, 63 մանրում ծախող, 310 արհեստաւոր, 76 մթերավաճառ և 40 գինեվաճառ: Երկու թիւնների և խանութների պահանջը շատ մեծ էր, իսկ շինողները—սակաւ՝ թէ աղքատութեան և թէ թանգութեան ու դրամի բացակայութեան պատճառով. քաղաքումս ոչ մի ճարտարապետ կար, իսկ որմնադիրներ հաղիւ տասը հօգի էին հաշոււմ¹⁾: Այդպիսի դրութեան մէջ քաղաքը նորանոր աղէտների ենթարկւեցաւ: 1802 թւի նոյեմբերի 17-ին սարսափելի հրդեհը այրեց յազազ-խանսալ և Վրաց Սիօն եկեղեցու շուրջ բոլորքը: Վնասը այնքան մեծ էր, որ թիֆլիսեցիք երկար ժամանակ այս անցքը համարում էին իբրև մի դարէզլուի և իրանց ծննդեան տարիքը լիշեալ թուականով էին որոշում: Եկաւ 1803 թւի ամառը և ժանտախտը նորից սկսեց Թիֆլիսում ջարգը՝ ուտեւեց մօտ մի տարի: Այնուհետև երկար ժամանակ պտրտելով երկրիս զանազան գաւառներում, 1811 թւի սկզբին ժանտախտը կրկին անգամ հասաւ Թիֆլիս: Քաղաքացիք, տաղնապի մէջ ժողովեցին իրանց կայքը եկեղեցիների մէջ և իրանք փախան: Թիֆլիսը անմարդացաւ. խանութները փակ էին, գործերը դադարած, շրջակայից հետ լարբերութիւնները կտրուեցան, սովը սաստկացաւ: Աշնան գէմ հիւանդութիւնը մեղմացաւ և տէրութիւնից կազմած մասնաժողովը պարտականութիւն ունէր փախած թիֆլիսեցիներին վերադարձնել իրանց քաղաքը: Ժանտախտին հետևեց 1812 թւի սովը և Թիֆլիսը բարի օր չէր տեսնում:

Ահա այդպիսի անմխիթար դրութեան մէջ էր Կովկասի մայրաքաղաքը, երբ 1813 թւին ներկայացաւ երկրիս կառա-

1) Акты Кав. Арх. Ком., т. II, докум. 94.

վարչապետ զեննրալ Բտիշչէւին մի վանեցի սլաուեիի Հայ և ցանկութիւն յայնեց զաղթել զերդաստանով զայ Թիֆլիս և զառնալ Ռուսաց Հպատակ: Դա վանեցի Գէորգ աղա Երան-Արծրունին էր, որ իր խելքով, ազգեցութիւնով և Հարստութիւնով նշանաւոր էր ամբողջ Տաճկա-Հայաստանում: Մեզ Համար մութ է մնում, թէ քնչը դրդեց Գէորգ աղային կատարել մի այդպիսի մեծ քայլ—Սամանցոց բռնութիւնն էր արգեօք, անձնական որ և է անբաւականութիւն, թէ մի ուրիշ պատճառ²⁾: Բայց և այնպէս, այդ պատճառները շատ ծանրակշիռ պիտի լինէին, քանի որ նա, իրան Արծրունեաց թագաւորների պայագատ և ժառանգ Համարելով, այսօր բարի կամքով թողնում էր Արծրունեաց աշխարհը, իր հայրենիքը, նախնեաց շիրիմները, ազգականներին, մեծամեծ անշարժ կալածները և, վերջապէս, իր մտերիմ Հայ ժողովուրդը, որից իշխանական յարգ և պատիւ էր վայելում,—և այդպիսի անձը, գրեթէ ամեն ինչ թողած, ընդունում է Հպատակութիւն ուրիշ տէրութեան: Դժւար է նմանապէս տեսլ, թէ քնչը ստիպեց Գէորգ աղային իր նշանաւոր Հարստութիւնով զայ բնակել Թիֆլիս քաղաքում, որի այն ժամանակայ ազբատ և աննախանձելի վիճակը բաւականաչափ նկարագրեցաւ վերևը: Սակայն, որքան աննպատակ Համարէր Գէորգ աղայի Թիֆլիս զաղթելը յատկապէս իր անձի Համար, այնքան օգտաւէտ Համարեցաւ այդ բանը քաղաքացոց և տէրութեան աչքում: Հեռատես Բտիշչէւ կառավարչապետը, տես-

2) Գէորգ Արծրունին իր «Դարաստան խրատոց» գրքի մէջ իր մասին ոտանաւորով գրում է՝

էք ինձ նեղութիւն փորձանք բազմագին,

ի հայրենիս իմ ընդ իս անցք անցին,

«Ձիւնչ (!) օգուտ էր ինձ սիրել զհայրենին,

«Յուժպէտս վատենլ զքանքար շնորհին:

Բայց թէ ինչ էր այդ փորձանքը, կամ ինչի մէջ էր կայանում կրած նեղութիւնը—յայտնի չէ:

ղեկանալով Արծրունու ծագման, հարստութեան և անձնական յատկութիւնների մասին, առաջարկեց Գէորգ աղային իր հովանաւորութիւնը և աջակցութիւնը: Եւ ահա 1813 թւին Գէորգ աղա Երան-Արծրունին, իր գերզաստանով հանդերձ, տեղափոխւեցաւ Վանից Թիֆլիս: Բայց գալով մի անձանօթ երկիր, ուր ոչ իրան են ճանաչում, ոչ ինքը այլոց, ուր անձնական յատկութիւններից գերազանց էր դասւում տոհմական ծագումը, և ուր, ուրեմն, լայն ասպարէզ էր բացվում յենւիլ անցեալ փառաց վրայ, մանաւանդ որ այդ փառաւոր անցեալն էլ կար,— Գէորգ աղան պարտք համարեց ապահուել իր սերունդի համար իրանց տոհմական ծագման արտօնութիւնները: Այս նպատակով, ինչպէս երևում է հետագայ գրութիւններից, Գէորգ աղան շինած է իր տոհմագրութիւնը, որ վաւերացրել են Հայոց բարձրատիճան հոգևորականք և աշխարհականք, որպէս Վասպուրական աշխարհում, նոյնպէս և Ս. Էջմիածնում: Այդ տոհմագրութեան ուստերէն թարգմանութիւնը, որ բաւականին մութն է և տղեղ, ներկայացւած է գեներալ Րաիշչէւին 1814 թւականին: Չունենալով հայ բնագիրը, ստիպւած ենք լառաջ բերել այտեղ այդ գրութիւնը ուստերէնից նորէն հայերէնի վերածելով բառ առ բառ, թէև դրանով գրւածի իմաստն աւելի ևս մթնանում է:

„Տոհմագրութիւն Արծրունու ցեղի.—1 հոկտեմբերի
1814 թի.“

• Որովհետև ամենքին ցանկալի է տեղեկութիւն ունենալ իր ցեղի սկզբնական ծագման մասին, և արդէն շատերը ջանք գործ դնելով՝ յաջողած են հասնել այդ նպատակին, որպէս և մեր ազգի մէջ, Հայոց թագաւորութեան ժամանակ, այդ հոգատարութիւնը միշտ եղել է ու միմիայն թագաւորութեան ընկնելուց լետոյ այդպիսի ձրգ-

տումն արհամարել է, — վասնորոյ ես, ներքոյ ստորագրեալս, խոնարհաբար խնդրում եմ՝ բարեկրօն հոգևորականութիւնից և մեր հայրենի երկրի՝ Վասպուրական աշխարհի Վան, այսինքն Նամիրամակերտ, քաղաքի աշխարհական հայերի ազնիւ դասից, և առհասարակ ամենից, որոց յայտնի է իմ ծագումը, թող իրանց ստորագրութեամբ վկայեն այս թղթի վրայ, թէ հետագայ իմ տոհմագրութիւնը ճիշդ է։

Երբ Վասպուրականում թագաւորում էր Արծրունեաց տոհմը, որի մասին յիշում են Մովսէս Խորենացին և միւս հայ պատմաբանները, նոյն Արծրունեաց տոհմից Սեննահերիմ (Սեննաքրիմ) թագաւորը զնաց Սեբաստիա և այս նահանգի փոխարէն տւեց Յունաց արքային (Վասիլ կայսեր) Վասպուրական աշխարհը։ Ապա երբ Սեննահերիմի որդիքը (Ատովմ և Աբուսահլ) զրկւելով Սեբաստիայից, վերագարձան կրկին իրանց հայրենիքը, — Վասպուրական, ապրեցին այստեղ մի փոքր ժամանակ ու լետոյ գաղթեցին Ռտան քաղաքը։ Վերջուպէս Սկիւթացոց արշաւանքի ժամանակ բնակեցան Աղթամարայ կղզում, ուր և կային քանի մի ժամանակ, որպէս յայտնի է այս Աղթամարայ Հայոց Ս. Խաչ վանքի արձանագրութիւններից։ Օտարազգիների անդադար արշաւանքների պատճառով բնկաւ այս տիրող հայազն իշխանների, իմ նախնեաց, կարողութիւնը և նրանք սերունդէ սերունդ մնալով նոյն կղզու վրայ թէև կրում էին զանազան թշուառութիւններ և բռնութիւններ, զրկւելով իրանց բոլոր կայքից՝ զիւղերից, կալւածներից և մնացած կարողութիւնից, բայց իշխանական կոչումը հաստատ մնաց մեր տոհմի մէջ, որպէս այդ յայտնի է և ամենքին։³⁾

3) Այս գրութիւնն աւելի հասկանալի անելու համար՝ աւելորդ չեւենիւ կարճօրէն յիշեցնել այստեղ Արծրունեաց թագաւորական

Բայց թողնենք քաջ Արծրունեաց նախկին հռչակաւոր իշխանական աստիճանը, որ Վասպուրական շխարհումն է, և անցնենք նոյն երկրում պատահած նորագոյն կարգադրութիւններին: 1534 թւին, երբ Տաճկաց սուլթանը տիրապետեց Վասպուրականում Վան քաղաքը, ուր բնակ-

տոհմի մասին մեր ազգային պատմութեան մէջ եղած հետագայ տեղեկութիւնները, ըստ պատմական աւանդութեան, որպէս յիշում են թէ Ս. Գիրքը (Նսալի գլ. 1Է. 38) և թէ մեր պատմիչները, փրկչական թւականից մօտ եօթնուկէս դար առաջ, Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի որդիք՝ Ազրամելէք և Սարասար (Սանասար), սպանելով իրանց հօրը, փախչում գալիս են Հայաստան, ուր և ընդունում են ու բնակութիւն են հաստատում: Սանասարից յառաջացել են Սանասունք կամ Սասունք ցեղը, իսկ Ազրամելէքից—Արծրունիք և Գնունիք: Թէ ինչպէս է ծագել և կամ ինչ կրնշանակէ Արծրունի կոչումը—իսկապէս յայտնի չէ և Խորենացու ու Թովմա Արծրունու կարծիքները այդ մասին տարբեր են: Խորենացու ասելով Արծրունի կրնշանակէ «արծիւ ունի», որովհետեւ այդ տոհմի նախարարները մեր Արշակունեաց թագաւորների որս գնացած ժամանակ, նրանց առաջը արծիւ էին տանում: Իսկ Թովմա Արծրունու առաջ բերած երեք տեսակ կարծիքներից մէկն էլ այն է, որ իբր թէ Վաղարշակ թագաւորը այդ տոհմի նախարարներից մէկին «ճուռ քիթ» ունենալու պատճառով կոչել է «արծուեզն» (ճաքիթ): Այսպէս թէ այնպէս, բայց Արծրունեաց ցեղը Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ մեր առաջնակարգ նշանաւոր նախարարութիւններից մէկն էր համարւում. նա արծիւ էր կրում արքայի առաջ ոչ միայն որսորդութեան, այլև պատերազմական և միւս հանդէսների ժամանակ, և համարւում էր միշտ «արծուէկիր», որ ասիացոց սովորութեամբ մի առանձին պատիւ էր: Այդ ցեղից, որ հայ պատմիչների բերանում հռոյակապ, երևելի և ականաւոր տոհմ է անւանւում, յառաջ են եկած շատ մեծամեծ մարդիկ, որոնք առաջնակարգ դեր են խաղացել Հայոց ազգի պատմութեան մէջ: Սակայն և այն պէտք է ասել որ Արծրունեաց ցեղի ձգտումները X-րորդ դարում շատ նպաստեցին մեր Բագրատունեաց նորարոյրոջ թագաւորութեան նւազելուն և սրա անկմանը: Հազիւ մի 45 տարի էր անցել, որ Աշոտ Ա Բագրատունու ձեռքով Հայք ներակայ կոչվեցր տիրապետութիւն էին

ուժ էին Արծրունեաց տոհմի իշխանները, որի մասին լիշուում է այնտեղի տարեգրութիւնների մէջ, այն ժամանակ տեղիս ալլադաւան(?) բնակիչներին և Հալիպոլեան իշխաններից ոմանք (Արծրունեաց) շնորհաց իրաւունք ստանալ քաղաքիս եկամուտների մի մասը և ազատ լինել հարկերից: Իշխանների (Արծրունեաց) այս արտօնութիւնների իրա-

հաստատել, որ Արծրունեաց ցեղից Գազիկ իշխանն էլ, իմաստ Բագրատունեաց և օտար ազգերին ուրախացնելու համար, ինքը իրան 908 թւին անկախ Արծրունեաց թագաւոր հռչակեց Վասպուրական աշխարհում: Թողնելով այս նորածագ թագաւորութեան պատմութիւնը, լիշենք միայն, որ Գազիկ Արծրունի արքային մօտ 937 թւին ժառանգեց ճրա որդի Գերենիկը, ապա 953 թւին սորա եղբայր Արուստհ-Համագասպը, իսկ 972 թւին—Արուստհի որդի Աշոտ-Սահակը, որ թագաւորեց 14 տարի: Յետոյ գահ նստեց նրա եղբայր Գուրգէն-Սաչիկը և թագաւոր մնաց 32 տարի: Վերջ ամենայնի թագաւորեց վերոյիշեալների եղբայր Սենեքերիմ-Յովհաննէսը: Այս Սենեքերիմը, որ վեցերորդն էր Արծրունեաց թագաւորների շառուիղում, մօտ 1021 թւականին, վախենալով այն օրերում երևացած Մոնղոլների կամ Քաթարների սապատակութիւններից և տեսնելով իր տիրապետութեան թոյլութիւնը, մանաւանդ որ Բագրատունեաց Անին էլ արգէն ընկած էր, ինքնալուծար կամքով ծախեց Բիւզանդացոց Վասիլ կայսեր վրայ իր հայրենական Վասպուրական աշխարհը մօտ 4400 գիւղերով, 72 բերդերով և 10 քաղաքով, բայց երկրիս մօտ 1000 հատ եկեղեցիքը, որոնցից 115ը մեծ և հռչակաւոր վանքեր էին, չօտարացրեց, այլ իրանց եկամուտներով հաստատեց Հայոց հոգևորականութեան վրայ, իբրև «իր նախնեաց անմահ արդեանց անմահ լիշատակ»: Վասպուրականի փոխարէն Սենեքերիմ թագաւորը ստացաւ Յոյներից փոքր Ասիայի Սերաստիա քաղաքը իր շրջակայքով: 1021 թւին Արծրունեաց տոհմապետ Սենեքերիմը, իր ընտանիքով, ազգականների մեծ մասով և մօտ 100,000 ժողովուրդով գաղթեց Վասպուրականից և եկաւ բնակեցաւ Սերաստիա իբրև Յունաց հպատակ մի կալսածատէր իշխան: Բայց մէկը Սենեքերիմ արքայի ազգականներից Հեգենիկ կամ Խեգենեկ անունով չգնաց Սերաստիա և հաստատ մնաց Վանայ ծովի մօտ գտնուող Երեւելի Ամիկ ամուր բերդի մէջ և յետոյ ինքը իրան

ուունքը մինչև հիմա էլ մնում է այնտեղ (Վան) հաստատու
եւ այսպէս ահա իմ նախնի Երան Արծրունին կոչում
էր „*սիկասար-նօրյալի*“ (քերդի եկամուտների ընկեր). այս
կոչումը պատկանում էր (Վանայ) եկամուտների մի մասը
ստացողին, և մենք, որպէս նրա սերունդ, մինչև հիմա էլ
վայելում էինք նոյն իրաւունքը :

Թագաւոր անւանեց, Սրա ժառանգները շարունակում էին Արծրու-
նի Թագաւորների տիրոջոս կրելը, Թէև Երանց գործերը պատմութիւնը
մեզ չէ ականդում: Գիտենք միայն որ մօտ 1121 Թւականին վախ-
ճանեց Արդմտեհ Արծրունի Թագաւորը, որ Յոյներից սրտոտ-կուրոպա-
լատ տիրոջոն էր վայելում, ապա 1199 Թւին նոյն տոհմից յիշում է
Խեղենեկ երկրորդը և մի հարիւր տարւանից էլ յետոյ Խեղենեկ եր-
րորդը, ու այդպիսով Երանց պայազատութիւնը հասնում է մինչև XV
դարու սկիզբը և լուում: Եւ այդպէս Վասպուրականում Արծրունիք
Թագաւորական կոչումը պահում էին և այն ժամանակ, երբ Կիլի-
կիայում վերացել էր Հայոց Թագաւորութիւնը:

Կայ և մի այլ, Թէև շատ Թերի, տեղեկութիւն, որ Սենեքերի-
մի սերունդները մի 50 կամ 60 տարւանից յետոյ Սեբաստիայից
դուրս քշեցան և կրկին վերադարձան իրանց հայրենի Վասպու-
րականը տիրելու, բայց դրանցից մեզ յայտնի են միայն Ատովմ և
Արուսահէ Արծրունի Թագաժառանգ եղբայրները: Սակայն հաստատ
է, որ Կիլիկիայի մեր Թուրիճեան տոհմը առաջ է եկած Արծրունեաց
և Բագրատունեաց խնամութիւնից և Սենեքերիմ արքայի սերունդ-
ներից մի ճիւղն էլ Սեբաստիայից անցել գնացել է Կիլիկիա:

Ահա կարծօրէն այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ մեզ ական-
դում է Հայոց պատմութիւնը Արծրունեաց տոհմի մասին: Գալով
Գէորգ աղա Արծրունու վերաբերեալ վկայականին, չենք կարող շնկա-
տել, Թէ քանի որ պատմական գրաւոր հաստատ տեղեկութիւն-
ներ (պատմական յիշատակարաններ, արձանագրութիւններ և այլն)
չկան, որ կարելի լինէր անհերքելի կերպով այդպիսի մի նշանաւոր
ազգի տոհմական ծագումը կապել և հասցնել մինչև մեր օրերը—
դժւար է լուծել Գէորգ աղայի Արծրունեաց արքայական պայազա-
տութեան խնդիրը: Այդ վկայականը ներկայանում է մեզ յե՛նած
իրանց տոհմական ականդութիւնների վրայ, որ Թէև ունի իր կշիւը,
բայց դեռ բաւական չէ մի հաստատ վճիռ կայացնելու համար: Գա-

- Իսկ մեր տոհմաբանութիւնը սկսում է Երան Ար-
ծրունուց, որից ծնեցին 3 ուսոր և 2 դուստր, այն է՝
1530 Թւի Երանից ծնեցին՝ Միրիջան, Բօջան, Գաւիթ
և երկու դստերք՝ Կատարինէ և Սանդուխտ:
1558 Թւի Միրիջանից—Երեմիա և Հալի:
1580 Թւի Երեմիայից—Չաքարիա և Մարիամ:
1603 Թւի Չաքարիայից ծնեցին Թովմա և Ահարոն. լե-
տոյ այն ժամանակուայ մահտարածամից ոչ ոք
մնաց կենդանի մեր նախնիներից, բացի Միրիջանի
Թոռը՝ Հալիի որդին, որ նմանապէս կոչվում էր
Հալի—Այս Հալիից 1559 Թւին ծնեց Բոմա(Ն),
իսկ 1605 Թւին Բոմայից ծնեց Մարխաս (Մալ-
խաս?):
1628 Թւի Մարխասից ծնեց Գէորգը:
1649 Թւի Գէորգից Միրիջանը:

Իսկ երզանկայիշատակ կփրեմ կաթողիկոսի և Էջմիածնի եպիսկոպոս-
ների ներկայ դարուս սկզբներում տւած վկայութեանը, պէտք է ա-
սել, որ, որքան յայտնի է, Ս. Աթուում Վան որևէ հայ իշխաննե-
րի տոհմագրութիւնները անցեալ դարերի վերաբերութեամբ և ու-
րեմն նրանց զխտեցածն էլ պիտի հիմնէր բերանացի աւանդութիւն-
ների վրայ, որ դարձեալ պատմական անժխտելի փաստ չի կարող հա-
մարելի Այսպէս է նայել այս գործի վրայ և Ռուսաց աէրութիւնը:

Աւելորդ չէ ասել, որ սոյն բաղդին ենթարկել են և հայ իշ-
խանական այն բոլոր պայագատները, որոնք Վրաց տէրութեան ժա-
մանակ գրացել են հեշտութեամբ ձեռք բերել իշխանական տիրո-
ղոր, Բայց երբ Ռուսաց տիրապետութիւնը սկսում է Վովկասում,
շտտերը (Վեղամեանները և այլք) ձգտում են հաստատել տալ ի-
րանց իշխանական ծագումը և Ս. Էջմիածնի գահակալները աշխա-
տում են օգնել նրանց իրանց վկայականներով, մինչև որ տէրութեան
ուշագրութիւնը դարձնում է այս իրողութեան վրայ, և ներսէս
Ն-ը, իր առաջնորդութեան ժամանակ, Թիֆլիսից մի ազգու նա-
մակով պաշտպանում է Էջմիածնեցոց այլևս չտալ այդպէս վկայա-
կաններ:

- 1672 թւի Միրիջանից—Երեմիա, Եղիսարէթ և Զաբարիա:
- 1693 թւի Երեմիայից—Միրաջանը:
- 1727 թւի Միրիջանից՝ Երեմիա, Վարդ, Խաթուն և Յովհան 1728 թւականին:
- 1771 թւի Երեմիայից՝ Գէորգը—ես, իսկ ինձանից լետոյ իմ քոյր Շողակաթը և եղբայրս—Հակովը (Յակոր?):
- 1793 թւին ինձանից—Գէորգիցս—Ծնեց Մարիամը, իսկ 1804 թւին ինձանից, Գէորգիցս, Ծնեց Երեմիան: Սրա տակը ստորագրեց՝ Գէորգ, Երեմիայի որդի,
Երուս Արծրունի 4)

Ինչպէս ասացինք, այս գրութեան վրայ ստորագրել են ոչ միայն Վասպուրականի բարձրատիճան հոգևորական և աշխարհական անձինք, այլև Եփրեմ կաթողիկոսը և այն ժամանակւայ Սինոդ կամ Հոգևոր ժողով կազմող եպիսկոպոսները: Իրանք բոլորեքեանք վկայում են եղել, որ գրութեան մէջ յիշւած բոլոր պատմական իրողութիւնները և տոհմաբանութիւնը ճիշտ են: Ներկայացնելով այդ վկայականը Բտիշէւին, Գէորգ աղան խնդրում է, որ Ռուսաց տէրութիւնը հաստատէ նրան ժառանգական ազնւութեան մէջ և շնորհէ իշխանական տիտղոս: Կառավարչապետ Բտիշէւը, որ արդէն ցոյց էր տալիս Արծրունուն իր հովանաւորութիւնը, պատշաճաւոր միջնորդութեամբ գիմեց Պետերբուրգի բարձրագոյն իշխանութեան: Այնտեղ „Գերողդիս“ անւանեալ ատեանում, ուր սովորաբար քննւում են ազնւական տոհմերի ծագման խնդիրները, այն եզրակացութեանը եկան, որ ռուսական օրէնքների համաձայն պահանջւում է, որպէսզի ազնւականութեան ստացուցանող վկարականները տրւած լինին միմիայն տէրութիւններից, իսկ հոգևորականների և աշխարհականների վկայութիւնները կարող են ինկատի առնւիլ իբրև երկրորդական նշանակու-

4) См. Акты Кав. Арх. Ком. т. V, докум. 1061.

Թիւն ունեցող գրութիւններ: Եւ որովհետեւ Արծրունին չէ ներկայացրել մի այդպիսի վկայական Օսմանեան տէրութիւնից, որի հպատակն էր նա, վասնորոյ լոկ հոգևորականների վկայութեամբ նա չի կարող ընդունուիլ Ռուսաց ազնւական: Ահա այսպիսի բացատրական մտքով կառավարչական Սենատը մարտի 18-ին 1816 թւականի պատասխանեց Բտիշչէւին և սրա միջնորդութիւնը թողեց անկատար⁵⁾: Բայց խնդրի անլաջող ելքը երկու պատճառ ունէր: Մէկը՝ որ Բտիշչէւը առաջուց չէր բացատրած «Գերոյղիա» ատեանին, թէ Արծրունու համար անկարելի էր ձեռք բերել իր իշխանական ծագման վկայագիրը Օսմանեան տէրութիւնից, որովհետեւ այս մահմետական պետութիւնը սկզբունքով չէ ճանաչում ոչինչ ժառանգական ազնւութիւն և Տաճկաստանում տոհմական արտօնութիւնները անընդունելի են: Երկրորդը՝ որ Բտիշչէւի միջամտութիւնը սկսեցաւ այն միջոցին, երբ նրա բարեխօսութիւնը մեծ կշիռ չէր կարող ունենալ Պետերբուրգում, ուր

5) Ճիշդ նոյն ժամանակներում Աշտարխանի նահանգապետն էլ դիմեց կառավարչական Բտիշչէւին՝ խնդրելով լուծել իր տառակուսանքը Աշտարխանում գտնուող այն Հայերի մասին, որոնք իրանց ազնւական են համարում: Սրանք, գրում է նա, կըլծնելով Էջմիածնի վանքից՝ կաթողիկոսի և հոգևորականների ստորագրութեամբ տւած վկայականներին՝ թէ նրանք լսել են և գիտեն, որ այս ինչ մարդու նախնիքը Հայոց թագաւորութեան ժամանակ Նախարարական և ազնւական ցեղից են եղել, պահանջում են իրանց էլ ազնւական ճանաչել: Բտիշչէւը պատասխանում է նահանգապետին, որ նմանօրինակ մի գործ է և Արծրունու տոհմի խնդիրը, որի մանրամասնութիւնները պատմելուց յետոյ, նա յայտնում է թէ կառավարչական Սենատը արդէն հրամանագրել է իրան մերժել Արծրունու իշխանական և ազնւական ծագման խնդիրը: Այս պատճառով Բտիշչէւը հրամայում է նահանգապետին՝ չընդունել Աշտարխանի Հայերից Էջմիածնի տւած վկայագրերը նրանց ազնւական ծագման մասին (Акты Кав. Арх. Ком., т. V, докум. 1041).

արդէն մտածում էին մի աւելի յաջող յաջորդ գտնել Կովկասը կառավարելու համար:

Բայց Գէորգ աղան չվհատեց իրերի այսպիսի ելքից: Եր-
մուրովի նշանակելը Բտիշչէւի փոխարէն մի բարեպատեհ առիթ
համարեցաւ նորից յարուցանել Արծրունեաց տոհմական իրա-
ւունքների խնդիրը: Եւ ահա կառավարչապետ Երմուրովը 1820
թւի յունիսի 8-ին իր ամենահպատակօրէն զեկուցումով դի-
մում է թագաւոր կայսեր՝ այսպէս,

„Տաճկահայատակ եղող, Վան քաղաքի բնակիչ Գէ-
որգ Երանեան Արծրունին, իմ նախորդ զեներալ Բտիշ-
չէւի թողաւորութեամբ, իր ամբողջ զերդաստանով արտա-
սահմանից գաղթեց Թիֆլիս և երգումն ընդունեց լինել
մշտապէս հպատակ Ձերդ Կայսերական Մեծութեան:

Այս գաղթականը նոյն ժամանակ ներկայացրեց այս-
տեղի վարչութեանը վկայականներ Հայոց՝ պատրիարք
Եփրեմից, Եջմիածնի Սրբազան Սինոդոսից և Վան քա-
ղաքի հոգևորական և աշխարհական անձանց հասարա-
կութիւնից: Այդ վկայականները հաւատարմացնում էին,
որ նա, Երանեանը, ծագում է Հացոց Արծրունեաց իշ-
խաններից, որոնք Հայաստանում Վասպուրական աշխար-
հի տէր էին և թէ այդ երկիրը 1534 թւականին Օսման-
ցոց ձեռքով նւաճելուց լիտոյ՝ նրա հաւին Երան Արծ-
րունուն շնորհած են հետադարձօրէն կոչումը և նոյն
աշխարհի եկամուտների մի մասը, որ և ստանում էր
նա (Գէորգը) մինչև վերաբնակելը Ռուսաց տէրութեան
մէջ: Այս պատճառով իմ նախորդ զեներալ Բտիշչէւը,
արտասահմանից ստացած տեղեկութիւններովը իմացած
լինելով այն առանձին յարգանքների մասին, որ վայելում էր
Արծրունին իր հայրենիքում և այն ազդեցութեան մա-
տին, որ ունէր նա Վրաստանին դրացի Տաճկական Վան
աշխարհի Հայերի վրայ, ներկայացրեց լիշեալ վկայական-
ները այն ժամանակաւ Արտաքին գործոց նախարարու-

Թիւնը կառավարող զազանի խորհրդական Վէլդէմէյերին, միջնորդելով, որ նրանց (վկայականների) հիմունքի վրայ խնդրւի Ձերդ Կայսերական Մեծութեան ամենաողորմածաբար հաստատումն նրա (Գէորգի) ռուսական ազնւականի իրաւունքների մէջ, Բայց կառավարչական Սենատի հրամանագրով, որ կայացած է 1816 թւի մարտի 18-ին, Երանեանին այդ բանի մէջ բաց է աւած այն պատճառով որ ռուսական ազնւականի իրաւունքները և արտօնութիւնները ստանալու համար պիտի ներկայացւին Թագաւորներից շնորհւած հրովարտակներ և զրուագներ:

Իսկ յայտնի է որ Հայաստանում, որ այնքան լեզափոխութիւնների և աւերումների է ենթարկւել, չէին կարող պահպանւել Հայոց Թագաւորներից շնորհած զրուոր վկայագրեր: Մինչև անգամ նոյն իսկ արքայից տապանաբարերը, արձանները և միւս լիշատակները գրեթէ բոլորովին անհետացել են. իսկ Օսմանցոց տէրութեան մէջ ամենևին չկայ սովորութիւն շնորհել ուժը և իցէ ազնւականութեան զրուագներ և հրովարտակներ: Սակայն կարծիք չկայ, թէ Հայաստանում, որ այժմ Տաճկաց տիրապետութեան տակ է գտնւում, կարող են լինել տիրող և ուրիշ՝ հնումն երևելի եղած ցեղերի պայազատներ, որոնց հաշւում հաւանական է կարծել և Արծրունուն: Այս աւելի ևս հաստատւում է նրանով, որ նա թողած է Հայրենիքում իր սեփական գիւղերը և եկամուտները, Վանայ բերդի մի մասով հանդերձ, որ շնորհած է Օսմանցոց տէրութիւնը նրա ցեղին ժառանգաբար, երևի, որպէս հաւանական է ենթադրել, այն պատճառով, որ նրա նախնիքն են եղել նոյն բերդի շինողներն ու տէրը:

Այժմ Ձերդ Կայսերական Մեծութեան այս նոր հպատակը երկրորդ անգամ ներկայացրեց ինձ խնդրագիր, որի մէջ բացատրւում է նա, թէ զոհելով հայրենի աշխարհը և իր բոլոր անշարժ կարածները, միմիայն ցանկալով

անձնատուր լինել Ռուսիային և յուսայով խաղաղ կեանք վա-
յելել Զերգ Կայսերական Մեծութեան արգարագատ օրէնք-
ների տակ, մնում է այժմ անարգւած, Հաւասարացրած
լինելով ստորին դասի մարդկանց հետ։ Այս պատճառով,
իմ կողմից անկարող լինելով չյարգել այդ աստիճանի
համոզեցուցիչ ճշմարտութիւնը, ես ինկատի առայ նմա-
նապէս նրա տէրութեանը ցոյց տւած ջերմեռանդ ա-
ջակցութիւնը Թիֆլիս քաղաքը լաւագոյն շինութիւն-
ներով զարդարելու գործում։ Ես ինկատի առայ նոյնպէս
նրա Հոլլանդիայում նշանաւոր գումարով առած պատ-
ւականագոյն հայերէն տպարանը, որ այժմ ընծայեց այս-
տեղ կառուցանող Հայոց ուսումնարանին։ Նմանօրինակ
աչքի առաջ ունենալով նրա առևտրական յարաբերու-
թիւնները Եւրոպայի բոլոր մայրաքաղաքների հետ, ուր
ինքն էլ անձամբ եղած է, ինչպէս նաև և այն զգալի
օգուտը երկրիս համար, եթէ մեծամեծ գումարների տէր
անձինք վստահանալով մեր տէրութեանը սկսին Պարս-
կաստանից և Տաճկաստանից զաղթել զալ Վրաստան,—ա-
հա այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, ես ինձ պարտք
համարեցի հասցնելով ամենայն ինչ Զերգ Կայսերական
Մեծութեան ունկնդրութեանը, ամենահպատակօրէն խըն-
դրել Զերգ ողորմած բարեհաճութիւնը Գէորգ Երանեան
Արծրունուն Ռուսաց ազնւականի իրաւունքների մէջ հաս-
տատելու մասին նոյն իսկ այն վկայականների հիման
վրայ, որ Գերոյզիան ինքն էլ բաւարար էր համարելու,
եթէ շնորհւած լինէին թագաւորների հրովարտակներով,
որպիսի սովորութիւն Տաճկաստանում չկայ։ Ապա եթէ
այս (իմ խնդիրս) անհամապատասխան համարւի ազնւա-
կանութեան մասին եղած բարձրագոյն կանոնադրութիւն-
ների հետ—այն ժամանակ գոնէ՝ թողնելով նրան իր
հայրենիքում վախճած *հեւսար-նօրդալի* տիտղոսը, շնոր-
հել նրա որդոց առանձին արտօնութիւն ազնւականների

իրաւունքով մտնել Զերդ Կայսերական Մեծութեան ծառայութիւն: Այդպիսի արդարադատութիւնը և ողորմած քաջալերութիւնը այս արդարև օգտակար մարդուն, անտարակոյս, կարող է շարժառիթ լինել Պարսկաստանի և Տաճկաստանի ուրիշ գրամատէր անձանց ևս Զերդ Կայսերական Մեծութեան Հովանաւորութիւնը և Հպատակութիւնը փնտրելու: Վասնզի նոյն իսկ անցեալ 1818 թւականին, իմ Վրաստանից բացակայ եղած ժամանակ, եկած են այստեղ Կ. Պօլսից երկու անձինք, որպէս երեսփոխաններ այնտեղի քանի մի ամենահարուստ Հայ ընտանիքների, որպէսզի տեղեկանան թէ կարելի է արդեօք և ինչ օգուտ կարող են ունենալ վերագաղթելով Վրաստան. սակայն տեսնելով իրանց Հայրենակցի, նոյն իսկ այս Արծրունու, օրինակը և լալտնի չլինելը, թէ ինչ արտօնութիւններ կարող են ունենալ նրանք այստեղ, փոխեցին իրանց մտադրութիւնը և լետ գնացին, ոչինչ առաջարկութիւն անգամ չանելով մեր տէրութեանը: Ահա այս պատճառով և այս բանի Համար Համարձակուամ եմ խնդրել Զերդ Կայսերական Մեծութեան Բարձրագոյն բարեհաճութիւնը, որ Պարսկաստանից և Տաճկաստանից դուրս եկող Հայերին, որոնք կամ արդէն եկած, բնակուամ են Վրաստանում և կամ կրգան այսուհետև, և որոնք հետերնին կունենան մելիքի, խանի, բէգի, աղալարի և կամ որևիցէ նշանաւոր պաշտօնատարի տիտղոսութեան ու նշանաւոր ծագման վկայագիր, այդպիսիների մասին թող արւէր Վրաստանի Ազնւականաց ժողովին (Գէպուտատսիօէ Սօբրանիէ) քննել այդ վկայագրերը, և եթէ խիստ քննութիւնից լետոյ դրանք ընդունելի համարւին և ոչինչ կասկածի տեղիք չտան, այն ժամանակ ներկայացնւին Գերողդիա լիշեալ գաղթողներին ազնւականութեան իրաւունքների մէջ հաստատելու համար⁶⁾:

6) Акты Кав. Арх. Ком. т. VI, ч. 2-я, докум. 1107

Երմոլովի այս զեկուցման հետևանքն այն եղաւ, որ Աղէքսանդր II կայսրը 1820 թւականի սեպտեմբերի 8-ին Վարշաւայից հրամանագրեց կառավարչական Սենատին հաստատել Արժրոււնուն ժառանգական ազնւականութեան աստիճանի մէջ և տալ նրան այս մասին հրովարտակ:

Գէորգ աղա Արժրոււնին ծնել է Վան քաղաքում 1771 թւին Երեմիայի և Զայիմ օրիորդի ամուսնութիւնից: Որքան լսել ենք, նա սկզբում ձգտում է եղել կուսակրօն դառնալ և մտնել Ս. Աղթամարայ վանքը, բայց ծնողների համաձայնութիւնը չտանալով մօտ քսան տարեկան հասակում պահուել է Եղիսարէթ Յակոբեանի հետ և 1793 թւին Մարիամ անունով դուստրն է ունեցել:*) Թէ մինչև ամուսնանալը և թէ ամուսնութիւնից յետոյ Գէորգը առանձին սէր է ցոյց տալիս ընթերցանութեան և երազում է եղել Աղթամարում բանալ ստուսայայ (տպարան) և վանքի միաբանութիւնը դարձնել մի ուսումնական ընկերութիւն: Սակայն այդ բանին արգելք է լինում նրա առևտրական զբաղմունքը: Իր հօր՝ Երեմիայի նախ ծերանալու, ապա մահւան պատճառով, Գէորգը ստիպւած է լինում բոլորովին իր վրայ առնել իրանց առևտրական գործերի շարունակութիւնը, և ապրանքների նշանաւոր քարւաններով պտրտում է այնուհետև Փոքր-Ասիայի գլխաւոր քաղաքներում, անցնում է Պոլիս, այնտեղից հարաւային Եւրոպա և ապա կրկին վերադառնում է Վան: 1813 թւին Գէորգը Հին-Բայազէդով գալիս է Էջմիածին և այստեղից անցնում Թիֆլիս: Մահմետական աշխարհների մէջ երկար պտրտելուց յետոյ, քրիստոնեայ տէրութեան հովանաւորութիւնը նրա համար հրապուրիչ է երևում և ահա Գէորգ աղան մտքումը դնում է բոլորովին գաղթել գալ Թիֆլիս: Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ որ, ինչպէս վերևը ցոյց տւինք, աղքատութեան և թշուառութեան էր հասել այդ միջոցում, գրկախառն ընդու-

*) Այս Մարիամը մարդու է գնացել Երևանցի Սարգիս Սանասարեանցին, սրանց որդին է՝ յայտնի պ. Մկրտիչ Սանասարեանը:

նեց Հարուստ Արծրունուն և սրա սովինները մեծ համբաւ ստացան քաղաքիս մէջ: Թիֆլիսեցիք, որ ըստ Հինաւուրց սուրբութեան, միշտ բարձրից էին նայում օտարերկրացի Հայերի վրայ և ծաղրում ու արհամարում դրանց տեսակ-տեսակ ածականներ տալով, Արծրունու վերաբերութեամբ միշտ պատկառանքով էին խօսում և „Գեորգ աղա“ անւանում: Չնայելով, որ այժմ մօտ 60 տարի է անցել նրա մահւանից լետոյ, Գեորգ աղայի անունը մինչև այսօր էլ լալտնի է թէ Թիֆլիսի և թէ միւս տեղերի Հայ Հասարակութեանը և միշտ լարգանքով է լինում: Նոյն իսկ սկզբից նա ցոյց է տւել իրան „աղա“ բառիս բուն նշանակութեամբ: Նրա թէ խօսալում, թէ շարժւածքում և թէ գործերում, որպէս պատմում են ականատես մարդիկ, ամեն բանի մէջ աղայութիւն կար: Խնքը միջակ Հասակի տէր մարդ էր և մինչև 1817 թւի արտասահման գնալը կապտադոյն մահուդից կարած փարաջալի տեսակ զգեստ ունէր հագած, որի տակից կրում էր ռբգալի շալից լայն գօտի: Թիֆլիսի փողոցներում գնալիս՝ ետեւից միշտ գնում էին երկու վանցի ծառաներ, իսկ նրա ձիով մանգալու ժամանակ այդ ծառաները Հետևում էին պարոնին նրա աջ ու ձախ կողմից, ապա մի երրորդ ծառայ գնում էր առաջից՝ ձիութանկազին զարդերով պաճուճւած գլուխը բռնած: Նրա փողոցով անցած ժամանակ ամենքը ոտքի էին կանգնում և ձեռքերը կուրծքին տանելով ողջունում. իսկ Գեորգ աղան ձեռքը ճակատին էր դնում Սամնցոց ձեռով սարսա՛ տալով: Խնքը խոժոժա, բայց խելօք պատկեր ունէր: Մեծ և կեռ քթի վրայ՝ թանձր և գէլի ճակատը բարձրանող ունքերը մի լայն կամար էին կապում: Նրեան ժպիտ շատ քիչ էր երևում, բայց երևցած ժպիտն էլ միշտ հեգնական էր լինում: Քիչ էր խօսում և շատ մտածում, բայց խօսածի մէջ միշտ խելք ու խրատ կար: Սակայն, որպէս Թիֆլիսեցիք ասում են, „իբ սասձի մարդ էր“ և ինչ որ մէկ անգամ մտքումը գնէր, էլ ոչ ոքի չլսելով, անպատճառ պիտի կատարէր: Խորամանկութիւն չու-

նէր և սուտը չէր սիրիլ: Ընկերութիւններից և խնճոյքներից փախչում էր և անգործ մարդկանց հետ զւարճախօսութիւն անելու սովորութիւն չունէր: Համոզմունքների մէջ հաստատ էր և միշտ աշխատում էր նախ փորձել, ապա մօտենալ, իսկ ում որ մէկ անգամ չսիրեց, այլ ևս մօտ չէր թողնիլ և երբէք չէր մոռանալ նրա արած սխալը: Օգնել սիրում էր և ձեռքը առատ էր, բայց օգնածից լետոյ լուրջ հաշիւ էր պահանջում ու ինքն իրան սաստիկ բարկանում էր, երբ իրան խաբւած էր տեսնում: Նրա մեծ պահասութիւնը այն էր, որ շատ ինքնահաւան էր և չէր սիրում հակաճառութիւն, բայց սասածը սասծ էր և գործը միշտ սասածի կատարումն էր:

Ահա այսպէս են նկարագրում Գէորգ Արծրունուն նրան տեսնող և ծանօթ եղած անձինք, որոնց թիւը այժմ շատ սակաւ է: Բերենք այժմ մեզ աւանդած քանի մի անցքեր Գէորգ աղայի կեանքից Թիֆլիսում:

Գէորգ աղան բոլորովին նոր էր եկել Թիֆլիս և ամենեւին չէր ճանաչում քաղաքը, բայց նրա հարստութեան հրոշակը արագութեամբ տարածւել էր քաղաքացոյց մէջ: Գարնան մի պատուական օր էր և Օրթաճալայի բաղերը կանաչած: Բաղանխների փողոցում, դաբաղների դռանը նստած էին Նորաշէն եկեղեցու քահանաններից երկուսը և զւարճախօսութիւն էին անում ու ցաւում, որ քեստտութեան պատճառով չեն կարող քէֆ անել Օրթաճալում: Այդ միջոցում տէրտէրները տեսնում են, որ հարուստ Գէորգ աղան եկաւ մտաւ Բէհրուդենց բաղանիքը լողանալու: Նրանց մէջ խօսոյն միտք է ծագում այդ «խամ կոօյից» «խարջլուխ» կորզել, և ահա տէրտէրները նմանապէս մտնում են բաղանիք լողանալու: Այն ժամանակ բաղանիքում առանձին խուցեր չկային և ամենքը միասին լողանում էին հասարակաց ընդարձակ աւազանում: Լողանալու ժամանակ քահանանները ծանօթութիւն են գցում Գէորգ աղայի հետ և յայտնում, որ այդ բաղանիքը պատկանում է նրանցից մէկին և թէ ուզում է աժան ծախել, բայց աւանդ չէ գտնում:

Գէորգ աղան, արգէն հաւանած լինելով ջրի մեղմութիւնը, պատրաստութիւն է լալտնում առնելու և տեղնուտեղը, առաջանի մէջ սակարկութիւն է լինում: Բաղանիսից դուրս գալու միջոցին քահանաները ստանում են «բէհ» տասը ոսկի, իսկ վաճառման թուղթը պիտի գրւի միւս օրը, երբ Գէորգ աղան կրբերէ հետը բաղանիս՝ վճռած գումարը: Քահանաները բաղանիսից գնում են Օրթաճալա: Միւս օրը նշանակած ժամին զալիս է բաղանիս Գէորգ աղան, հետը բերած լինելով բոլոր գումարը, և այստեղ միայն իմանալով որ բաղանիքը պատկանում է ոչ թէ այն տէրտէրներին, այլ Բէհբուղեան տոհմին. այլևս ոչինչ չիտեսելով, լուռումունջ գնում է իր գործին և ոչ ոքի չէ գանգատում: Սակայն տէրտէրների «օյինի» համբաւը տարածւում է և հասնում Բէհբուղեանց մեկիք Գարչինի ականջը, որ շատ վշտանալով իր եկեղեցու (Նորաշէնը Բէհբուղեաններին էր պատկանում) քահանաների այդպիսի վարմունքից օտարականի հետ, ինքը վերագարձնում է Արծրունուց կորգած գումարը և ներումն խնդրում. իսկ տէրտէրները վերադառնում են քաղաք բոլոր ոսկիները ծախսելուց լետով:

Լսելով իբր թէ Արծրունին անբաւ ոսկի ունի, ով որ միայն փողի պէտք ունէր, զիմում էր Գէորգ աղալին. ծանօթի և անծանօթի տալիս էր նա փողը առանց մուրհակի, բայց նախ մանրամասնաբար հարցնում էր պարագմունքը և թէ ինչքն է առաջացել պարտք առնելու կարօտը, և ապա վերջը մի խրատ էր կարգում թէ «պարտքը գործը քանդող է և ոչ շինող»:

Մի օր եկել էին Գէորգ աղալից փող փոխ առնելու՝ մի հայ և մի վրացի իշխան: Հայը խնդրում էր 30 ոսկի, վրացին՝ 20: Գէորգ աղան իր խրատները կարգալուց լետով, տւեց հային 20 ոսկի, իսկ վրացուն 30: Երկուսն էլ կարծեցին թէ Արծրունին սխալւեց և շփոթեց մէկի խնդրածը միւսի հետ:

— Ես չսխալւեցի, բացատրեց քմբածիծաղը երեսին Գէորգ աղան. հրամանքդ հայ ես և 30 ոսկու կարեւորութիւն ունիս,

բայց քանի որ պարտքը վատ բան է, կրլուսամ և Հաւատացած եմ որ երբ Հայաբար վարւիս ոսկիների հետ—30-ի կարօտը կարող պիտի լինիս 20-ով ծածկել: Իսկ այս գիւրջին (վրացին), շարունակեց նա, կրկարծէ թէ 20 ոսկով պիտի կատարէ իր գործը, բայց ես 30 կառաջարկեմ, առաջուց գիտենալով որ այն էլ չի բռնէր . . .

Երմոյով կառավարչապետը Թիֆլիս մտնելով՝ գտաւ սրան քարուքանդ: Նրա սկզբնական և գլխաւոր զբաղմունքներից մէկը եղաւ շինել Թիֆլիսը:

Այժմեան Շտարը, փոխարքայական տունը, Սրգէնանահաւուզը, Պակրովսկի անւանեալ զինւորանոցը, Նաւթուղի հիւանդանոցը, փոխարքայի տան մօտ երբեմն եղած և այժմ վերցրած Արսէնայը, Վրաց հոգևոր Սեմինարիան և մի քանի ուրիշ շինութիւններ—բոլորն էլ սկսած և գլուխ են բերած Երմոյովի շնորհով: Հասկանալի է, թէ որքան համակրութիւն պիտի վայելէր կառավարչապետից ամեն մի անհատի ձեռնարկութիւն, որ նմանապէս ծառայելու էր Թիֆլիսի վեր աշինութեան և գեղեցկութեան: Եթէ մի կողմը թողնենք Հաւուշտրեաններին, Քեթխուղեանների, Չոլախ-Բարսեղի, Բեհբուղեանների, Շաղինեանների և ուրիշների ու մասնաւոր մանրմունք շինութիւնները, Երմոյովի ժամանակ ամենանշաւոր և մինչև այժմս նշանակութիւն ունեցող մասնաւոր ձեռնարկութիւնները եղած են Արծրունու քարվանսարան Սիօնի մօտ մի կողմից, և Ներսիսեան զպրանոցի շինութիւնը իր խանութներով—միւս կողմից: Երկուսն էլ իր ժամանակին մեծ գումարներ են կրանել առանց տէրութեան որևէ օժանդակութեան, և երկուսն էլ քաղաքիս գեղեցկացնող ամենանշանաւոր շինութիւններն են համարւել զոնէ մինչև դարուս լիսունական թւականները: Թէ օտարազգի և թէ Թուսաց աշխարհագրութեան ձեռնարկներում անգամ (տես Արսէնէվի աշխարհագրութեան ձեռնարկը, 22-րորդ տպագրութիւն 1851 թ.) Թիֆլիսի վրայ խօսելիս սրա նշանաւոր շինութիւնների մէջ գրեթէ առաջի տեղն են

բռնում Ներսիսեան դպրանոցի շինածքը և Գէորգ ազալի քարվանսարան, ուր, իդէպ է ասել, քաղաքս խնջոյք տւեց 1851 թւին թագաժառանգ Ալէքսանդր Նիկօլայէվիչին (յետոյ Կայսր Աղէքսանդր II) :

Խօսք չկայ, որ Գէորգ ազա Արծրունուն Թիֆլիսը ճանաչեց և լիշատակը անմոռաց պահեց մասամբ լիշեալ քարվանսարալի շինութեան պատճառով: Ասենք այն, ինչ որ գիտենք այդ մասին: Արծրունին ժամանեց Թիֆլիս իր 42 տարեկան հասակում, մօտ 20 տարի պտրտած լինելով վաճառականութիւնով զանազան երկիրներ: Ինչ էր բերած հետը, և որքան էր բերած—մեզ յարտնի չէ, բայց որպէս ասացինք, նրա հարստութեան հռչակը մեծ էր և, Թիֆլիսցիների ասելով, նրա տակիների քանակութիւնը անթիւ: Վերափոխւելով այստեղ, թօղ, բարի, թէև հեռատես, Բտիշչէւի ժամանակ, Արծրունին անկարող եղաւ որևէ նշանաւոր գործ սկսել Թիֆլիսում: Նրա սուր աչքը նկատեց միայն, որ քաղաքիս բոլոր առևտրական գործերը իհնուց անտի կեդրոնանում են եղել այժմեան մէլգանից մինչև Սիօն Վրաց եկեղեցին: Այդ տարածութեան մէջ, նոյն իսկ Սիօն եկեղեցու կողքին, հարաւային կողմից գտնոււմ էր այն ժամանակ մի ընդարձակ գետին, որ լի էր, 1802 թւին պատահած հրգեհից լետոյ, զանազան փլատակներով:

Այդտեղ մի ժամանակ եղել է Թիֆլիսում նստող Վրաց «Թբիլէլի» անւանեալ միտրոպօլիտի քարվանսարան, բայց այժմ ծախոււմ էր իբրև անպիտան և եկամուտ չուող աւերակ: Արծրունին առաւ լիշեալ կալածքը և մտքումը դրեց շինել մի հռչակաւոր խան (քարվանսարալ): Գէորգ ազան սկսեց շինութիւնը 1815 թւին, առանց ճարտարապետի, և իր յօրինած նախագծով: Պատմում են, որ երկու անգամ Կուր գետը տարել է ջրի կողմից բարձրացրած պատը, բայց Արծրունին, չվհատելով, երրորդ անգամն է սկսել գետից բուրգեր բարձրացնել և այնուհետև, մինչև այսօր էլ, Կուրն անկարող է եղել վնասել շինութեանը: Թիֆլիսեցիք զարմացած մնացել էին Գէորգ

աղալի ինքնասածութեան, վրայ և նրա յաջողութիւնը մեկնում էին ստելով թէ Վէլուրք աղի ոսկիքը զիժ Քոհն էլ խելօքացրին»:

Լուր էր տարածւել մինչև անգամ, թէ գետը այլևս չի կարողանում տանել պատերը այն պատճառով, որ Քէորզ աղան իբր թէ բրջերի մէջ դարսել է ոսկով լի պարկեր: Պատմում են, որ քանի մի թեթևամիտներ զիշեր ժամանակ զիմացի Սաղի կողմից նաւակով անցել էին գետը և եկել՝ ծակծկել էին բուրգերը ոսկէ պարկերը գտնելու համար: Արծրունին ինքն էր վերահսկում քարվանսարայի շինութեանը, բայց նա իրան օգնական ունէր մի կալատօզ (որմնադիր) Կիկօլի անունով, որի զիտութիւնը և ճարպիկութիւնը շատ յարգում էր: Մի օր Քէորզ աղան և Կիկօլին կուեցին. առաջինը հրամայում էր շինել այսպէս, վերջինս—հակառակն էր պնդում և ուրիշ նախագիծ էր առաջարկում: Քանի որ ասածս չես հաւանում, զիտեցածդ արա, տեսնենք ինչ դուրս կըգայ», ասեց Արծրունին, խռովեց ու զնաց տուն, բարկութիւնից հիւանդացաւ: Կիկօլին շարունակեց շինել իր զիտեցածի պէս: Երկու ամիս շարունակ Քէորզ աղան տանից չէր դուրս գալիս և ոչինչ չէր ուզում լսել իր շինութեան մասին, թէև բոլոր ծախսը վճարում էր: Երկու ամսւանից լետոյ եկաւ տեսաւ Կիկօլու շինածը, հաւանեց և պաչեց նրան ու խալաթ ընծայեց, բայց միւս օրը հրամայեց քանդել բոլորը և շինել այնպէս, ինչպէս ինքն էր կամենում: «Նս տեսայ քո շինածը և հաւանեցի, հիմա կուզեմ որ դու տեսնես իմ շինածը», ասաց նա Կիկօլուն:

Այդ փորձը հազար ուրբիներ արժեցաւ:

1816 թւականի վերջերին Արծրունին առևտրական գործերով զնաց արտասահման: Պտրտելով Եւրոպայի զանազան քաղաքները, նա իմացաւ որ Ամստերդամում Հայոց եկեղեցու շինութիւնների մէջ պահւած է դեռ անցեալ դարում բանող (Ոսկանի և Վանանդեցու) հայ տպարանը իր բոլոր պարագաներով: «Եւ լուեալ վասն սոյն տպարանի Հայոց լինելոյ

Ամատերգամ քաղաքի ի ներքոյ կնքոյ Նապօլէօն Բօնօ-
փարթի՝ առ ուրումն Հոլանդացու՝ Հասանէ (Արծրունին)
անդր, և ոչ խնայնալ զգին այնորիկ կամ զծախսն ընդ
ցամաքային երկար ճանապարհորդութիւնսն, ինքնայորդոր
սիրով ազգական բարերարութեանց գնեալ զայն զպողո-
վաաիկ և զպղնձեալ նախագաղափարսն Հայր և մայր կո-
չեցեալ՝ Հանդերձ բաւական կապարեալ ձուլեալ ձագուք,
և ինչ ինչ պարագայիւք գործարանին և բերեալ ընդ իւր
ի Տփիսիս ընծայէ նորակերտ (Ներսիսի) ուսումնարանին։
(Տես. Քերականութիւն Միք. Չամչեան. Տփիսիս, 1826
լիշատակարան),⁷⁾

Այս ընծայարերութիւնը սերտ կապով կապեց Ներսէս
Աշտարակեցուն Գէորգ աղայի Հետ, որի անունը աւելի ևս
Հռչակեց տեղիս Հայերի մէջ։ Այդ միջոցներում եկած էր Թիֆ-
լիս վանճառականութիւնով Վանայ քաղաքացի ոմն Մահտեսի
Կասպար Բարսեան Չարուխչեանց։ Սա իր ամբողջ կեանքը
պանդխտութեան մէջ անցկացնելով, բաւականի մեծ գումար
էր վաստակած։ Ամուսնացած չլինելով և լափշտակած Ներ-

7) Այս տպարանը կրչեցաւ «Տպարան Ուսումնարանի Հայոց
ընծայեցելոյ յազնւական Գէորգայ Երեմեան Արծրունուոյ», Նիթէ չհաշ-
ւել այն փոքրիկ տպարանը, որ կար զինւորական վարչութեան ձեռ-
քում պաշտօնական թղթեր տպելու համար, այն ժամանակ սա պի-
տի համարել Թիֆլիսի անդրանիկ տպարանը։ Որովհետև Արծրունին
տառերի և միւս պարագաների հետ բերած էր միայն մի փոքրիկ
փայտեալ մամուլ, վանորոյ Ներսէս առաջնորդը ձեռք բերեց մի
մեծ մամուլ և միւս պոկասորդ իրեղէնները։ Ապա Արծրունու օրինա-
կին հետեւեց հայազն իշխան Ազամալ Թօջամինասեանցը, ընծայելով
ուսանքէն տառերի պղնձէ մարբերը։ Չեռք բերեցան նմանապէս վրա-
ցերէն, պարսիկէն և լատիններէն տառերը։ Քանի որ Ներսիսեան
գալրանոցի շինութիւնը դեռ պատրաստ չէր, լիշեալ տպարանը դեռեղ-
եցաւ նոյն գալրանոցի դիմացը վանքապատկան գեանի վրայ Ներսի-
սի 1817 թւին կառուցած խանութներում։ Առաջին անգամ, որքան
մեզ յարմնի է, տպեցաւ այդտեղ Ներսիսի մի շրջաբերականը 1819

սիսի և Արծրունու ազգասիրական գործերից, դեռ իր առողջ ժամանակը, այն է նոյեմբերի 12, 1824, թւականի, մի կտակ շինեց ու կտակակատար նշանակեց նոյն Ներսէս առաջնորդին, Գէորգ Արծրունուն և Յարութիւն Շերմազան-Վարդանեանին: Այդ կտակը, որ ըստ ամենայնի Արծրունու ազգեցութեան տակ է գրւած և նրա յորդորանքով, մի առանձին ուշադրութեան է արժանի, որովհետև դա առիթ եղաւ Ներսէս Աշտարակեցու

թւին, ապա զանազան մանր քարոզներ և նոյն Ներսիսի խրատական գրւածները Ապա հետևում են հետևեալ մեզ յայտնի տպագրութիւնները՝

1823 թ. Խրատ բժշկութեան կալարամարսո հիւանդութեան (խօլերայի), Գաւթեայ Կարբեցւոյ:

1825 թ. Հրահանգ քրիստոնէական Վարդապետութեան. թարգ. Ալամդարեանի:

1826 թ. Յայտարարութիւն քրիստոնէական պարտաւորութեանց հպատակաց Ռուսաց Ներսէս Ե:

Քերականութիւն Միք. Զամչեան:

1827 թ. Հռչակ ողորմութեան Նիկողայոս կայսեր:

1828 թ. Գերամբարձ յայտարարութիւն Ռուսաց յաղագս պատերազմի ընդ Օսմանցիս:

Ներխայրիք Ներսիսեան դպրոցի:

1830 թ. Գարատան խրատուց. Գէորդայ Արծրունու:

Այս 1830 թւականին Գէորգ Արծրունին վախճանեցաւ, իսկ Ներսէս Ե-ը ուղարկւած էր Բեսարաբիա: Կարբեցի Յովհաննէս առաջնորդը որպէս յայտնի է, Ներսէսին բարեկամ չլինելով հարւածեց նրա դպրոցը և սրա հետ տպարանն էլ դատապարտուեց լուծեան մինչև ի 1841 թիւը, այսինքն Կարբեցի Կարապետ եպիսկոպոսի ժամանակների: Այժուհետև տպարանի գործունէութիւնը շարունակոււմ է երբեմն լաւ, երբեմն վատ, մինչև 1851 թիւը: Ներսէս Ե կաթողիկոսի հրամանով դա վերանորոգւեցաւ: Սակայն Հայրապետի վախճանից լետոյ և մանուաւնդ վաթսուեակիան թւականներում տպարանը նորից ընկաւ և եօթանասնակիան թւականներին Ներսիսեան դպրանոցի հոգարարձութիւնը ծախեց այդ տպարանը պ. Հ. Էնֆիանջեանցին և ընկերութեանը:

և Երմուլովի Հինաւուրց և մօտ բարեկամութիւնը սառնացնելու։ Ի թիւս զանազան ազգասիրական և մարդասիրական նըւիրաբերութիւնների, Զարուխչեանցը կտակել էր Ներսէսի Վարդապետի վարժարանին, 4600 ռ. և վասն յիշատակի իմոյ, սասժ է կտակում, ի տարանի նոյն վարժարանի տակել տացեն ի պէտս աշակերտացն զՔերականութիւն (Զամչեան), որքան և Հարկաւոր իցէ՝ և զայս կտակ իմ տպեացեն ի նոյն քերականութեան, և զարգիւնս յառաջացեալս ի վաճառմանէ նոցա, յատկացուցեն ի մշտնջենական օգուտ նոյն տպարանին, և յամենայն զիրս տպեցեալս անդ անջինջ պահպանեսցեն զյիշատակ անուան իմոյ և ծնողաց իմոյ, (Քերակ. Մ. Զամչեան, Տփլիս 1826, էր. 592)։ Կտակը գրելուց չորս օր յետոյ, այն է նոյն 1824 թ. նոյեմբերի 16-ին, Զարուխչեանը վախճանեց Յարութիւն քահանայ Ալամգարեանի և Արծրունու ներկայութեամբ։ Ներսէսի թշնամիները իմաց տւին քաղաքիս ստտիկանապետ Մելնիկովին, թէ մեռել է մի օտարական շատ Հարուստ Հայ և թէ Ներսէսի ուղարկած մարդիկը յափշտակում են նրա կալքը։ Մելնիկովը շտապ եկաւ մեռածի տուն և անպատեց թէ Ալամգարեանին և թէ Արծրունուն, անւանելով նրանց զոյ և աւազակ։ Միջամտեց գործիս մէջ Ներսէսը և շատ վիրաւորական գրութիւններ ունեցաւ Երմուլովի հետ, որոնց մասին տես ԱКТЫ. Кавказ. Археогр. Ком. т VI. ч. 1-я, докум. 623, 624, 625։ Քանի որ Ներսէսը Թիֆլիսի առաջնորդ էր, Զարուխչեանի կտակակատարութիւնը գնում էր իր կարգին և Գէորգ աղան Հետզհետէ ժողովում էր Հանգուցեալի ստանալիքները և կարգադրում. Համաձայն կտակին, Բայց Ներսէսը արդէն Բեսարաբիա էր գտնւում, երբ տեղեկացաւ Արծրունու յանկարծակի մահւան մասին։ Եւ ահա Ներսէսը 1831 թւի մարտի 20-ին գրում է Քիշնեւից Թիֆլիսում գտնւող երրորդ կտակակատար Յարութիւն աղա Երմուլովին-Վարդանեանին.

«Որովհետեւ սիրեցեալն ի մէնջ բարեյիշատակ Մահտեսի

Կասպար ազայն Բարսղեան Չարուխչեանց, իւրով բարեկամական յուսովն որ առ մեզ, յանձն արար մեզ զկտակ իւր և Հոգաբարձու այնմ կարգեաց առաջին զմեզ, երկրորդ — զազնւական Գէորգ Արծրունի իւր Համաշխարհիկ, և երրորդ զձեր արժանանձնութիւն և այնու էութեամբ՝ զի և իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ երեցունց կամ ի մերում կենդանութեան և կամ յետ մահու մեր՝ ում և կամիցիմք, կարող իցեմք յանձնել զփոխանորդութիւն մեր նովին կատարեալ կարողութեամբ, որպէս և գտանի յանձնեցեալ մեզ: Այլ մինչև ցայժմ չունիմ ծանօթութիւն, թէ երկրորդն ի մէնջ Հանգուցեալ ազնիւ Գէորգ Արծրունին առ այս նպատակ կտակահատարութեան իւրոյ բանիւ կամ գրով իւրով ունի նշանակեալ զուք փոխանորդ իւր թէ ոչ: Բայց զի ցաւն այն յողերամարտուս, որ եհան ի կենաց աստի զՀայրենասէր անձն այն, չունէր առ բազումս ի Հարուածելոց ինքեամբ երկարել զմիջոց ժամանակի, եթէ և նման այնօրինակ անազորոյն պատահմամբ իցէ գտեալ կենազբաւ, յոյժ Համաձայն օրինաց ինձ թւի, թէ որպէս ամենայն Հայրենական ժառանգութիւնք նրա, ընդ այնոցիկ և այս իրաւունք կտակահատարութեան նորին, նովին թէութեամբ նշանակեցելով ի կտակագրի Մահտեսի Կասպարայ յատկացին ժառանգի նորա՝ Երեմիա Գէորգեան Արծրունուոյ, եթէ և ձեր Համաձայնութիւն կցորդեսցի իմում այսպիսի դատողութեանց: Եւ վասն ոչ գիտելոյ իմոյ զտեղի (Երեմիա) Արծրունուոյն, մինչև ցայսօր չունիմ տակաւին առ նա զգրութիւնս և ցանկամ լսել թէ ուր արդեօք գտանի նա այժմ յետ վերադարձին: Սրանից էլ առաջ, այն է 1830 թւի Հոկտեմբերի 15-ին ներսէս Աշտարակեցին գրում է նոյն Յարութիւն ազա Եերմազան-Վարդանանին ... Այսու այժմ զայս Հարկաւոր Համարիմ յայտնել ձեզ զի Հարազատն Հայրենի ազգի և մեր ազա Գէորգ Երեմիա Արծրունի թէ զիարդ

ունիցի կարգաւորեալ զամենայն զօրծս իւր և զտուն, և զխարդ յաղագս հաշուոց կտակի Մահտեսի Կասալարայ և փոխանորդութեան իւրոյ։ Եւ թէ օ՛ւր այժմ գտանիցի որբուկ նորա միակ՝ աղա Երեմիա Գէորգեան Արծրունի—գոյով իմ անգէտ ըստ ամենայնի՝ ցանկամ ընկալնուլ զծանօթութիւն՝ թէ ունիցիք դուք։ Նորին ազնուականութիւնն (Գէորգ Արծրունի) ի 3-ն հոկտ. 1829) ամի գրէ տախ թէ... տպարանն մինչև անցեալ ամսոյ 15 տպեց վեց հարիւր գիրք իմ Գարատան Խրատուց, այժմ տպէ օրացոյց հինգ հարիւր հատ... ։ Ըուք ծանօթիւնս թէ յաղագս ծախուց և արգեանց ուսումնարանին և թէ յաղագս ամենայն տպեալ գրեանց վաճառեցելոց և վաճառելեաց, մասնաւոր վասն բերականութեան, որ 1500 հատ տպեալ... ։ Գէորգ աղայի համակրութիւնը ներսէսի ձգտումներին և նրա ձեռնարկած զործերին այնքան մեծ էր, որ երբ 1829 թիւն ներսէսի Բեսարաբիա ուղարկած ժամանակ, նրա դպրոցը մնաց լանկարծ անխնամ և անպաշտպան և պիտի գոցւէր գրամական նեղ դրութեան պատճառով, Արծրունին լանձն առաւ թէ ուսումնարանի կառավարութիւնը և թէ բոլոր ծախսը ուսուցիչների և միւս պաշտօնեաների։ Մեր ձեռքում գտնուում է և մի գրութիւն Եփրեմ կաթողիկոսի և Էջմիածնի համօրէն միաբանութեան ստորագրութեամբ, որով սրանք իմաց են անում իթիւս ալոց ներսիսականաց և Գէորգ Արծրունուն, թէ վերջիններիս Թիֆլիսում հանգանակած 10, 000 ռուբլին ի վճարումն Աթոռի պարտուց ստացել են, զո՛հ են և ինչգրում են շարունակել ժողովարարութիւնը։ Սակայն Արծրունու ազգասիրական ասպարիզի վրայ, և այն ինպատա ներսէսի, հանգէս գալլը գրգռում էր ներսէսի թշնամիներին, որոնց մէջ առաջին տեղն էր բռնում նոյն միջոցին գեներալ իշխան Վասիլ Սաէփի, Բէհբուդեանը, որ Արարտատեան աշխարհի նահանգապետն էր։ Բէհբուդեանի հակակրութիւնը գէպի ներսէսը տոհմային էր և իր հետաքրքիր պատմութիւնն ունէ,

որ տեղը չէ այստեղ առաջ բերել: Կասենք միայն, որ այն օրից երբ Հակառակ կուսակցութիւնը յաղթութիւն տարաւ և Ներսէսը հեռացւեցաւ Թիֆլիսից, Ներսիսականները, որոնց մէջ նշանաւոր գեր էր խաղում նաև Արծրունին, հալածմունքների ենթարկւեցան: Յայտնի չէ թէ ինչ ելք կունենար այդ կուսակցական կռիւր Արծրունու համար, եթէ վրայ չհասնէր վերջինիս յանկարծական մահը: Գոնէ Ալամդարեանի կրթած տառապանքները յայտնի են: Երբ, օրինակ, 1830թւին Թիֆլիսի Հայք զիմեցին խնդրագրով Սփրեմ կաթողիկոսին, որ Ալամդարեանը եպիսկոպոս ձեռնադրւի և նրան յանձնւի Ներսիսեան ուսումնարանի վարչութիւնը, Իշ. Վ. Բէհրուղեանը, այդ մասին տեղեկանալով, 19 հոկտեմբերի 1830 թւի գրում է Երևանից կոմս Պասկէւիչին՝ «Այդ խնդրագրի մէջ, հեզնօրէն ասում է իշխանը, ստորագրողները վճռաբար յայտնում են, որ Հայոց ազգի զարգը Թիֆլիսում կազմում էին միայն երկու անձինք՝ Գէորգ Արծրունին և Ալամդարեան վարդապետը: Եւ թէ առաջինի մահովը վերացան Թիֆլիսի Հայոց ապագայ բարօրութեան յոյսերը և այդ Հայքը ընկղմեցան խորին արտամութեան մէջ, իսկ երկրորդի մասին—թէ՛ եթէ չի ձեռնադրւիլ եպիսկոպոս և չի վայելիլ արժանաւոր մեծարանք, այն ժամանակ նրանք բոլորեքեանք (Թիֆլիսեցիք) ցաւ ի սրտի պիտի շատ վատ հետևանքներ սպասեն Հայոց լուսաւորութեան վերաբերութեամբ, որովհետև պիտի ոչնչանայ Թիֆլիսի Հայոց ուսումնարանը, որին ոչ ոք, բացի Ալամդարեանից, կառավարել չի կարող»⁸⁾:

Գառնալով Գէորգ աղալի մնացած գործունէութեանը, պարտք ենք համարում կանգնել նրա գրաւոր աշխատութիւնների առիթով: Շատերին գուցէ յայտնի է նրա յօրինած և

8) Акты Кавказ. Арх. Ком. т. VII, докум. 241.

1830 թւին տպագրած «Գարատան խրատուց»⁹⁾ անւանեալ աշխատասիրութիւնը, որ այժմ հազւագիւտ է համարում։ Արդարեւ, գրում է Արծրունին, լառաջարանի մէջ, բազումք մարթացան զկարեւոր ինչ թողուլ լառաքինութեան վասն հայրենեաց և ազգի իւրեանց ի պէտս զիտութեան և հրահանգութեան ազգասօգուտ իրաց. այլ ետ նուաստս զի չունիմ զգրականական զիտութիւնս այնքան՝ զի արարից ինձէն զնորագոյն մտտեանս զիտութեան, վասն որոյ ձեռնամուխ եղեալ ժողովցի զգրուածս բարոյական խրատուց և պատմութեանց հնոց փիլիսոփայից և ատենաբանից, զորս ընթերցայ և ընտրանաւ քաղցի զպիտանի օգտակարս բարուց մարդկան. . . .

Աղաչեմ կրկին, շարունակում է նա իր վերջարանում, ներողամիտ գտանիլ ինձ լայս գործ, յոր ձեռնարկի ի վեր քան զծագ իմոց կարեաց. զի չէին ինձ կամք զանուն գրագիտի ստանձնել, այլ գրասիրի. և ոչ պարծանս նորացոյց գրատպութեան հռչակել զինէն, այլ նախանձեցուցանել նախանձու բարեաւ զամենայն զհամազգի ուսումնասէր մանկունս մեր յօրինակէ իմմէ քաջալերեալ կամ պատկառեալ՝ առ այսպիսի ազգաշահ իրողութիւնս ամենացանկալի հայրենեաց մերոց թեւակոխել։ Զի թէ այլ անցեալ զերիտասարգութեամբ և անուս բոլորովին՝ այսչափ փոյթեռանգն բերի ծանօթանալ զիտութեան իմաստնոց, և ի լայս ընծայել զառաքինութիւնս նոցա կամ զմուտութիւնս ի հրահանգ վարուց և բարուց մերասեր համբակաց, որչափ նոքա կարացեն հմտանալ, իմաստնանալ և առաքինանալ, եթէ ծնողք նոցա ծանուցանել զճաշակ գրականութեան, յորդոր լիցին և վերականգու՝ անընդհատ առաջնորդել որդւոց իւրեանց ի հանապազորգութիւն ուս-

9) «Գարատան խրատուց, քաղեալ ի գրոց իմաստասիրաց ջանիւք ազնւական Պէորգայ Արծրունուոյ, ի վայելս մանկտոց Հայաստանի, Տփլիս, 1830. in № 16 էր. 218.

ման, ապախտ արարեալ զայսօրեայ վաստակս նոցա: Թե-
րևս ան իցէ պատճառ, զի նօսր է յօյժ թիւ ուսելոց յազ-
գի մերում. զի ծնողք՝ խաբեալք կայր զկուրախն անիմաստ
կարծեօք ի մասնաւոր շահուց՝ զորս որդիք իւրեանց ի ձե-
ռքս բերեն այժմ անարգ աշխատանօք զրկեն զինքեանս
և զորդիս իւրեանց լեզուց ի մեծամեծաց յապագայ շա-
հուց: Աւագ, թէ՛ սչ զգաստասցին յայմհետէ . . . :

Յառաաջարանից լետոյ հեղինակը գետեղել է մի ոտանա-
նաւոր „Բան առ վերձանողս“ անունով, որի գլխատառերը
կազմում են „ի Գէորգէ Արժրունւոյ“: Այստեղ Գէորգը պատ-
մում է իր գլխի անցածները՝

. . . „Գտան ամենիւք երկու ընդ նմին (ասում է նա)

Ելի լիմ երկրէ պանգխտիլ ինքնին . . .

Շրջել ընդ ոլորտս իւր հողագընտին

Ընտրել ինձ տեղի բնակիլ ի նմին:

Եւսիս մասն ընդ Պարսկաստանին,

ի Պարսից ծովէ Մարմարականին,

ի Կասպից ծովէ ցվերջ Պոնտոսին,

Բարս և վարս ազգացն առ ի գննին:

Բոպէ երգ երգոց նկարք իմ գրչին,

Վերառեալ տանին լեւրոպ աշխարհին,

Համբաւ իմաստից որք հռչակեցին,

Կրթութիւն անձանց և հանճարք նոցին:

Ծիր լայնածաւալ ի Ռուսաստանին,

Իտալ Գերմանիա ընդ Գաղղիային,

Անգղիա, Հոլանդիա ընդ Բօլօնիային,

Շուէցիը Սպան ընդ Աւստրիային“ . . . և այլն:

Ահա որքան երկիրներ է պտրտել Գէորգ Արժրունին, ուր
խոր խօցել է նրա սիրտը, տեսներով որ այդ երկիրների բնա-
կիչները մի օր բոլորովին տգէտ են եղած, իսկ այժմ նրանք
կրթւած և լուսաւորւած, այն ինչ մեր Հայք տակաւին տգի-

տութեան մէջ են: Յանկանալով որ լուսաւորութիւն տարած-
ւի և հայերի մէջ, հեղինակը ասում է՝

„Որում (լուսաւորութեան) ցանկալ աչք մարդոյս
իմ ներքին,

Վասն Հայաստանի և որդւոց նոցին,

Ձոր թէ ոչ տեսցեն աչք իմ զցանկալին,

Ոսկերքս զուարճասցին ի գերեզմանին:“

և ասլա վերջացնում է իր խօսքերը, հառաչելով,

„Յիշատակ կացցէ այս ապագային,

Հոգւով իմ ցանկալս բարութեան ազգին . . .“:

„Դարաստան խրատուց“ գիրքը թէև ըստ տպագրու-
թեան անդրանիկ աշխատութիւնն է Գէորգ Արծրունու, բայց,
ինչպէս երևում է, նա ունեցել է և ուրիշ գործեր: Վերոյի-
շեալ գրքի լուսաջառանի մէջ հեղինակը ասում է՝ „Բաց լայս-
մանէ ձեռնարկեալ է իմ կազմել զերիս հատոր պատմու-
թիւնս և ընդ նմին զաշխարհացոյցս մասին ինչ Հայաս-
տանի և Վասպուրականի և այլոց անծանօթ գաւառաց
Ասորոց. նաև զամենայն ճանապարհորդութիւնս և շրջա-
գայութիւնս իմ ընդ քաղաքս և ընդ բնակիչս այնոցիկ և
ծանօթութիւնս ինչ վարուց և բարուց նոցա, զոր և
փութամ ի լոյս ածել յօգուտ իմաստասէր հայրենակցաց
իմոց, եթէ յաջողեսցի Տէր:“

Գժբախտաբար Արծրունու այս աշխատութիւնները
ոչ միայն չտպագրուեցան, այլ և անյայտ են մնացած մինչև
այժմ, զոնէ մեզ համար: Որքան գիտենք, „Դարաստան խրա-
տուցը“ հազիւ լոյս էր տեսել, կամ գուցէ դեռ լոյս աշխարհ
պիտի գար, որ Գէորգ աղան յանկարծակի վախճանեց 1830
թւականի խօլերայից: Այդ սարսափելի հիւանդութիւնը վրայ
հասաւ Թիֆլիսում 1830 թւի ամառը և այնպիսի մեծ ջարդ
տւեց քաղաքումս, որ լետագայ սերունդները տւին դրան մեծ
խօլերայի տիտղոսը: Հիւանդութիւնը երևալուց լետոյ, քաղա-
քացիք շտապեցին փախչել լեռնային կողմերի գիւղորայքը և

զով տեղերը, իսկ Արծրունին չուզեց Հեռանալ ոչ մի տեղ և
ապահովութեան համար ընտրեց իր քարվանսարալի ներքին
լարկի այն սենեակներից մէկը, որի պատուհանները բացուած
են Կուր գետի վրայ: Ահա այստեղ, լանկարծակի, բռնւեց խօ-
լերալից Գէորգ ազան և կարճատև հիւանդութիւնից լետոյ
վախճանեց, անկարող լինելով մինչև անգամ որևէ կտակ ա-
նելու: Իր ազգականներից ներկայ է եղել թաղմանը միմիայն
պ. Սանասարեանը, իսկ իր միակ որդի Երեմիան նոյն միջոցով
գտնուում էր Թէհրան՝ Ռուսաց իշխ. Գոլգորուզով գեսպանի հետ և
վերադարձաւ Թիֆլիս միմիայն նոյն 1830 թւականի վերջերում:

Գլուխ Բ.

Երեմիա Արծրունիս:—Նրա ընտանիքը:—Գրիգոր և Անդրեաս Արծրունիք:—
 Սրանց մանկութիւնը և պատանեկութիւնը:—1863 և 1864 թականները:—
 Համարարան:—1864—1865 թանի Հայ ուսանողական շրջանը Պետերբուր-
 ցում:—Մի ակնարկ այն ժամանակայ Հայ մամուլի և գործողների վրայ:
 —Գրիգոր Արծրունու անդրանիկ յոդածը «Մեղուի» մէջ 17 սարիի 1865
 թ. (Թ.Ն 13, 14):—Գերմանիա, Փրանսիա, Վիեննա և Վիեննայի ու հայերէնի
 մէջ կատարելագործելը:—Գրիգոր Արծրունու ակնկոյտութիւնը «Մեղուի»
 և «Հայկական աշխարհի»:—Վերադարձ ի Թիֆլիս:

Գէորգ աղա Արծրունու միանակ արու զաւակը—Երե-
 միան—Ծնւ 1804 թւին Վան քաղաքում և մօտ իննը տա-
 րեկան Հասակում՝ ծնողների Հետ եկաւ Թիֆլիս: Չգիտենք՝ ում
 ազդեցութեամբ և կամ որի ճանապարհ ջոյց տալով՝ Գէորգը
 տեց իր որդուն ուսման նախ քաղաքիս «Ազնւականաց» ան-
 ւանեալ (յետոյ Գիմնազիա) ուսումնարանը, ապա ուղարկեց
 Պետերբուրգ մի զինուորական վարժարան: Աւարտելով այստեղ
 իր ուսման ընթացքը, Երեմիան 1823 թւին, իր 19 տարե-
 կան Հասակում, մտաւ «Լէյբ-Գեարդիայի Ռուսների» Հե-
 ծելագունը «իւնիկրի» աստիճանով: 1826 թւին նա ստա-
 ցաւ «կորնետի» աստիճան և վերագարձաւ Թիֆլիս: 1827
 թւին, Պարսից պատերազմի ժամանակ, նա մասնակից էր Ա-
 բաս-արազի, Սարգար-արազի և Երևանի նւաճմանց գործում,
 իսկ Հետագայ 1828 թւին Օսմանեան պատերազմի ժամանակ՝
 Արծրունին զանուում էր Գանուբեան Ռուսաց բանակում, ուր
 ստացաւ պորուչիկի աստիճան: Այնուհետեւ երբ իշխան Գոլ-

գօրուկօվը 1829 թւին, առանձին յանձնարարութեամբ, ուղարկեցաւ Թէհրան, նա հետը տարաւ և երիտասարդ սպայ Արծրունուն: Գէյկարխանի և Թուրքմէնչայի դաշնագրութիւնների ժամանակ Երեմիան Ռուսաց կողմից նշանակւած էր պտուել պարսից Մահմէտ-Միրզա և Խասրով-Միրզա արքայորդիների մօտ, և ապա Համադանում ներկայացաւ Շահին: Պարսկաստանից Երեմիան վերադարձաւ 1830 թւի վերջերում, երբ արդէն վախճանած էր նրա հայր Գէորգը: 1831 թւին Արծրունին նշանակեցաւ առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ երկրիս կառավարչապետ կոմս Պասկեւիչի մօտ ու վարելով այդ պաշտօնը նաև Բարօն Բօգէնի ժամանակ, նա 1832 թւին մասնակցեց լեռնական Գալգալայեցիների դէմ եղած արշաւանքում: 1835 թւին Արծրունին ստացաւ „*նումիստրի*“ աստիճան, իսկ 1836 թւին նա եղաւ պօզպօլիովնիկ ու տեղափոխեցաւ Ելեմտից նախարարութիւնը: Նախարար կոմս Կանկրինը յանձնեց նրան ուսումնասիրել Պարսկաստանի Հետ ունեցած երկրիս վաճառականութիւնը և ապա մի առժամանակ Անդրկովկասեան մաքսատուների կառավարչապետը դարձաւ: 1839 թւին, արդէն պօլիովնիկի աստիճանով, Արծրունին նշանակեց կառավարիչ ամբողջ Կովկասեան բանակի ինտենդանտութեան, բայց զինուորական նախարարութեան Հետ պատահած տարակուսանքների պատճառով, 1844 թւին թողեց այդ պաշտօնը և Հեռանալով ծառայութիւնից, անձնատուր եղաւ իր մասնաւոր գործերին: 1860 թւին նա նորից մտաւ ծառայութիւն և առանց որոշ պաշտօնի գտնոււմ էր երկրիս փոխարքայի տրամագրութեան ներքոյ: 1861 թւին ստացաւ գեներալ-մայօրի աստիճան ու յետոյ՝ 1864 թւին, բօլորովին հրաժարական տւեց ծառայութիւնից և Հեռացաւ մասնաւոր կեանք վարելու:

Երեմիան զիտէր, բացի հայերէնից ու ռուսերէնից, նաև ֆրանսերէն, պարսկերէն և թուրքերէն լեզուները: Նա շատ

սիրում էր կարգալ, բայց աւելի շատ սիրում էր ստեղծել որ և է նշանաւոր ձեռնարկութիւնների նախագծեր, յայտնել սուր և կտրուկ մտքեր և համարձակ առաջարկութիւններ անել: Արժանի է ուշադրութեան այն իրողութիւնը, որ Երեմիան մի առանձին հակումն ունէր դէպի վաճառականութիւնը Արեւելքի հետ: Ահա այդ նպատակին էր ծառայեցնում Արծրունուն և կոմս Կանկրինը, որին յայտնի էին, որ Երեմիան Պարսկաստան գանւած ժամանակն էլ բաւականին տեղեկութիւններ էր ժողոված այն տեղի վաճառականութեան մասին: 1836 թւին Արծրունին ներկայացրեց կոմս Կանկրինին մի տեղեկագիր՝ «Անդրկովկասի քանի մի տեղերում տօնավաճառներ կազմելու մասին», բայց այդ առաջարկութիւնը չընդունեցաւ երկրիս կառավարչապետ Բարոն Բոգէնից: Այս մասին եղած հետաքրքիր գրազրութիւնը տուած է *Акты Кавказ. Арх. Ком., т. VIII, док. 100 և 101*:

Նոյն նախարար կոմս Կանկրինը 1838 թւին հաղորդեց երկրիս կառավարչապետ Գոյուխին, թէ Երեմիա Արծրունին, աստիճանաւոր Ալազեանը, ազնւականները՝ Լօռու-Մելիքեան, Ջանդէլի, Խէրօզինեան և Թիֆլիսի քաղաքացի Աբխաթամեան, իրաւունք են խնդրել նախարարութիւնից կազմել 15 տարի ժամանակով մի ընկերութիւն՝ «*Պայակակասն վանս. ոսկիանոյթեան ընկերութիւն*», անունով: Իրա նպատակը պիտի լինի՝ մատակարարել Պարսկական սահմանակից գաւառներին Ռուսաց ապրանքներով, իսկ այնտեղից փոխարէնը դուրս բերած հում մթերքները կարելոյն չափ մշակել Կասպից ծովի եզերքներում կազմելիք գործարաններումը: Ընկերութեան զըրամազլուխը պիտի լինի երկու միլիոն ռուբլի թղթագրամ, որ լիշեալ ընկերները պիտի ժողովեն իրանց մէջ: Կենդրոնատեղին կըլինի Թիֆլիսը, մասնաճիւղերը—Բազու և այլ տեղեր: Ընկերութիւնը խնդրում է որ տան իրան Կասպից ծովի եզերքում հազար զեսեատին հող, և Բազուի ու Շիրւանի նաւթի աղբիւրները և աղի լճերը նոյն վճարով, ինչ որ ստանում էր

տէրութիւնը վերջին ժամանակներում: Աչքի առաջ ունենալով, գրում է կոմս Կանկրինը, որ Ռուսաստանի մի այդպիսի առևտրական յարաբերութիւնը Ասիայի հետ ցանկալի է տէրութեանը, Թագաւոր Կայսրը 1838 թւի մարտի 8-ին բարեհաճեցաւ հաստատել լիշեալ ընկերութեան կանոնադրութիւնը, իսկ հազար ղեսեստին հոգի, ինչպէս նաև նաւթի և աղի կապալառութիւնների խնդիրների թողտուութիւնը՝ թողնել Կովկասի կառավարչապետի տեսութեան (տես АКТЫ К. А. К., т. IX. ДОКУМ. 57): Գործից չի երևում, թէ ինչպէս վճռւեցին հոգի, նաւթի և աղի խնդիրները, բայց յայտնի է, որ չնայելով քանի մի արած սկզբնական ծախսերին և նախադատրաստութիւններին, լիշեալ ընկերութիւնը չկայացաւ:

Անցաւ այդ ժամանակից մօտ 34 տարի և ահա 1872 թւին Երեմիա Արծրունին նորից հանդէս է դալիս Պարսկա-Հնդկական վաճառականութեան խնդրով: 1872 թւի ապրիլի 28-ին տեղւոյս Ռուսաց տեխնիկական ընկերութեան մէջ նա կարգաց «Հնդկաստան գնալիս և քրկաթուղու խնդիրը» անունով զեկաւցումը¹⁰⁾, որի մէջ հեղինակն առաջարկում է Անդրկովկասեան երկաթուղին Պարսկաստանի վրայով հասցնել մինչև Հնդկաստանի սահմանները և այդպիսով խլել Անդրդիացոց ձեռքից նրանց առևտրական օգուտները: Այս համարձակ զրւածքով Արծրունին ցոյց տւեց, որ նա իր երկարատև լուծեան ժամանակ էլ միշտ հետաքրքրւում է եղել համաշխարհական վաճառականութեան բռնած ընթացքովը:

Շարունակ զբաղւած լինելով իր ընտանեկան և մասնաւոր գործերով, Երեմիա Արծրունին, իր հօր՝ Գէորգի նման, շատ ուշ գուրս եկաւ հանդէս ազգային և հասարակական գործունէութեան ասպարիգում և ամեն անգամ շտապեց շուտ հե-

10) „Вопросъ о желѣзной дорогѣ въ Индію“ І. Арируни. Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ, т. II. Тифлисъ, 1872 г. և ամանձին տպագրւած:

առնալ այդ ասպարիզից ու նորից առանձնացած մարդու կեանք վայելել:

Արքան մեզ յայտնի է, Երեմիան առաջին անգամ հանդէս է գալիս 1861 թւին, երբ Խրիմեան Հայրիկը Թիֆլիսի եկեղեցիներում, իր ազգու քարոզներով, հրաւիրում է Հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը Վասպուրականի Հայոց նիւթական և բարոյական դրութեան վրայ: Քաղաքիս մէջ միտք է ծագում նիւթական օգնութիւն հասցնել Հայրիկի կառուցած Վարագայ դպրոցին, տպարանին և Արծուի Վասպուրական հանդիսին: Այդ միտքը իրագործելու պարագլուխ է կանգնում գեներալ Արծրունին և, ինքը մի խոշոր գումար ստորագրելով, խոստանում է շարունակել ստորագրութիւնը և սկսեք եղած գրամը ժողովել: Թէև, դժբաղդարար, կողմնակի ինչ ինչ հանգամանքների պատճառով Արծրունու այս ձեռնարկու թիւնը չբաջողեց, բայց, եթէ չհաշուել Ներսէս Ե-ի Զմիւռնիայի եկեղեցուն ուղարկած նպաստը, այս առաջին անգամն էր, որ Թիֆլիսցիք յօգուտ Տաճկահայոց դրամ էին նւիրում: Այսպէս թէ այնպէս, բայց Արծրունու միջամտութիւնը այդ բարի գործում քաղաքիս Հայոց ուշադրութեան առարկայ եղաւ:

Երբ այնուհետև առաջ եկաւ Ներսիսեան դպրանոցի վերանորոգութեան խնդիրը և հարկ եղաւ մի նոր կանոնադրութիւն պատրաստել յիշեալ հիմնարկութեան համար, Երեմիան ժողովեց իր շուրջը Թիֆլիսի այն ժամանակեայ բոլոր հայ երիտասարդութիւնը, որ արդէն սաստիկ պատերազմ էր մղում հին հոգաբարձուների և Թայիրեան անւանեալ կուսակցութեան հետ: Շատերը գուցէ կրօնիկն Արծրունու կարուկ և ազգու ճառերը այն ժամանակեայ Հայոց պատգամաւորների ժողովներում: Սակայն արգարութիւնը պահանջում է ասել, որ նա հասարակութեան սպասածից առաջ հեռացաւ գործից: Հրաժարելով միանգամայն ընտրելի հոգաբարձու լինելու դպրանոցի, Արծրունին կանոնադրութեան պատրաստելու գործի մէջ էլ անհամբերութիւն ցոյց տւեց և առիթ եղաւ շրջապատող երի-

տասարդներին պաղիլ իրանից . . . : Այնուհետև ազգային գործերի մէջ այլևս չխառնուեց:

Անցան տարիք և ահա՛ երբ 1867 թւին գործադրեց 1866 թւի օգոստոսի 11-ին Բարձրագոյն Հաստատած նոր կանոնադրութիւնը Թիֆլիսի քաղաքային գործերը կառավարելու մասին, գեներալ Արծրունին ընտրեց քաղաքագլուխ: Սակայն և այս պաշտօնի մէջ նա երկար չմնաց և 1868 թւին, անձնական հիւանդութիւնը պատճառաբանելով, հեռացաւ: Հետագայ եօթանասնական թւականներում նա իբրև իրաւասու քաղաքի, ունի առաջարկած քանի մի խնդիրներ, որոնց տեսութեան մէջ մենք այժմ չենք մտնում:

Երեմիա Արծրունին իր կեանքի մեծ մասը անց է կացրել իր կալւածների վերահսկողութեան մէջ և նրանց շինութեամբ: Սիօնի մօտ գտնւող Գէորգ աղայի շինած քարվանսարան թէ և երբեմն երբեմն փոփոխութիւններ էր կրում Երեմիայի ձեռքով, բայց 1855 թւին բոլորովին հրոյ ճարակ լինելուց յետոյ, ահագին վնաս տւեց տիրոջը և մեծածախս վերանորոգութեան կարևորութիւն ունէր¹¹⁾: Այդ վերանորոգութիւնը վայելուչ կերպով կայացաւ և վաթսունական թւականների սկզբում քարվանսարայի կապալառուն տալիս էր արդէն մօտ 8—10 հազար ռուբլի զուտ արդիւնք: Բայց տէրը այդ գործողութիւնը կատարելու համար պարտաւորւած էր առժամանակ սպրաքի մէջ մտնելու, որի վճարումը կը յուսար Տէր-Ստեփանեանի հետ ունեցած դատից: Արծ-

11) Այս հրդեհը, որ Թիֆլիսի տարեգրութիւնների մէջ մի նշանաւոր տեղ է բռնում, ծագեց յունիսի 8-ին 1855 թւի առաւօտեան ժամի 4-ին նոյն իսկ քարվանսարայի մէջ և կրակը սարսափելի արագութեամբ բռնեց ամբողջ շինութիւնը և լավից ամեն ինչ, հալելով մինչև անգամ երկաթեղէնը: Ամենախիստ քննութիւնն անգամ վարողացաւ պարզել կրակի սրտձառը: Քանի որ քարվանսարին մէջ կենդանացած էին շատ նշանաւոր վաճառականներ, որոնց ոչ միայն

բունին ունէր և մի այլ նշանաւոր կարած: Գէորգ աղան քսանական թւականներում ձեռք էր բերել Վրացի Գաբաշէ- ների այգին և Վրաց թագաւորազն իշխան Պետրոս Բագրատիոնի շինութիւնը, որի մէջ քսանական թւականներում գրեթէ առաջին անգամ խաղացեցաւ Ռուսաց Գրիբոէդով հռչակաւոր հեղինակի „Горе отъ ума,, կօմէդիան: Գէորգ աղան թէ լիշեալ շինութեանը և թէ նրա կից այդուն վճարեց, որպէս ասում են, 3600 ռուբլի: Երբ մի օր այդ, այն ժամանակաւ Թիֆլիսեցիների համար ահագին գումար կարծւած, փողը Գէորգ աղան մասամբ արծաթով և մասամբ սղոնձէ դրամ դարձուցած, շալակել է տւել 14 հատ մշակների ուսին և հանգիսաւոր կերպով ուղարկել է կալւածատէրերին, Վրացիք, որպէս աւանդութիւն կալ մինչև այսօր, բացականչում են եղել՝ „փառք Աստուծոյ, վերջապէս Վրացիք էլ գտնւեցան, որ կարողացան խաւիւն մի հայի ու այգբան փող ստանալ մի

ապրանքը, այլև հաշւագրքերը և գրամարկղներն անգամ այլուցին և որոնց ոչ մի կայքը, ըստ այն ժամանակաւ սովորութեան, ոչ մի ընկերութեան մօտ չէր ապահովացրած, — Թիֆլիսի առևտրական աշխարհի վնասը շատ մեծ էր և մօտ 3 միլիոն ռուբլու էր հասնում: Հրգեհի պատահած ժամանակ Արծրունին արտասահման էր և երբ վերադարձաւ Թիֆլիս, կրթնելով այն ընդհանրացած կարծիքի վրայ, թէ քարվանսարայի կրակ աւողը եղել է նոյն շինութեան մէջ նստող Գօրեցի Տէր-Ստեփանեան վաճառականը, որս գէ՛մ դատ րաց արու և մօտ կէս միլիոն ռուբլու վնաս պահանջեց: Գտող տասնեակ տարեք աւեց և վերջ ամենայնի, մեղադրանաց ոչինչ հաստատ ապացուցներ չգտնելու պատճառով, կառավարիչ Աննաթի վճռով Տէր-Ստեփանեանը ազատելով անբաստանութիւնից, իրաւունք ստացաւ Արծրունուց պահանջել իր վնասները: Այս երկար տարիները դատը, որ երկու կողմերին էլ ահագին վնաս պատճառեց լռէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, լիտւնական թւականներից սկսած և մինչև գրեթէ իր մահը — միանգամայն գրաւած էր երեմիայի ուշագրութիւնը և կաշկանդած նրա մնացած բոլոր գործունէութիւնը:

ժամօթ. Ա. Ե.

անօգուտ գետնի համար՝ Այդ անօգուտ գետինը այն է, ուր այժմ „Գլօրցովայա“ անւանեալ պողոտայի վրայ կառուցած է „Արծրունու Գալէրէիս“ կոչւած հոյակապ և ընդարձակ շինութիւնը: Իշխան Բագրատիոնի միայրկանի և ալիգէ ահուռից շինւած և այժմեան պողոտայի վրայ գտնուող տունը Գէորգ ազան վերափոխել է երկյարկանի շինութեան: Իսկ Երեմիան, իր բոլոր մասնաւոր կեանքը նւիրելով լիշեալ կալածքին, նախ վերանորոգեց այժմեան Գլօրցովայա փողոցի վրայ եղող ճակատը և աւելացրեց երրորդ յարկը, սպա փոքր առ փոքր և տարէցտարի տարածեց իր շինութիւնը դէպի ներս, տալով վերջնականապէս այն ձևը, որով հրճոււմ և զւարճանում էր այցելուն: Այդ բոլորը Երեմիա Արծրունին կատարեց իր սեփական հանճարով և առանց որևէ ճարտարապետի օգնութեան, որոց միջամտութիւնը, մի զարմանալի յամառութեամբ, նա արհամարում էր: Երբ վերջապէս, այդ իր ժամանակւան համար Թիֆլիսի ամենափառաւոր շինութիւնը պատրաստ էր, մօտակալ Թամամշեան քարւանսարայի բոլոր նշանաւոր վաճառականները խմբովին ցանկացան տեղափոխել այստեղ, բայց Արծրունին մի այնպիսի ծանր և բարոյապէս անտանելի պայմաններ առաջարկեց նրանց, որ պատուելի վաճառականները անմիջապէս հրաժարուեցին իրանց գիտաւորութիւնից: Հետեանքն այն եղաւ, որ լիշեալ Գալէրէիս անւանեալ ընդարձակ շինութեան բազմաթիւ խանութները, գրեթէ մինչև Երեմիայի մահը, մեծ մասամբ մնում էին դատարկ:

Այդ Գալէրէիսի մէջտեղը շինւած էր մի լայն, երկաթէ կամարով կապուած և առաջը բոլորովին բաց, դահլիճ: Թիֆլիսի քաղաքագլուխը պատուաւոր քաղաքացիների հետ, 1864 թւին ցանկանում էր լիշեալ ընդարձակ դահլիճը ծառախցնել յորժայի համար, որ միտք ունէին բանալ այստեղ, բայց Արծրունու առաջարկած պայմանները դարձեալ այնքան ծանր էին, որ քաղաքացիների այդ գիտաւորութիւնն էլ մնաց անկատար:

Յիշեալ դահլիճից քարէ սանդուխը տանում էր շինութիւնների ետեւը գանաող սիրուն այգին, որ իր պատական բուսեղէնով մի գրախտ էր և ամեն կերպ օրինակելի այն ժամանակաւ Թիֆլիսի համար: Այդ այգու մէջ բացւող ուղիղ ճանասարհը տանում էր դէպի մի հովանոց, որ ծածկւած էր մշտական կանանչեղէնով: Հովանոցի աջ կողմը երևում էին երկու ննջեցեալների շիրիմներ, որոնց մէկի տապանաքարից իմացւում էր՝ թէ այդտեղ է ննջում Գէորգ աղա Արծրունին: Միւսի մէջ ամփոփւում էր Երեմիայի վաղամեռիկ մի դուստրը:

Վաղ առաւօտից մինչև երեկոյ այդ հովանոցում նստած էր գեներալ Երեմիան: Նա այդտեղ պարսպում էր, մարդիկ ընդունում և ճաշում: Պարզ էր իր կեանքը: Առաւօտը վաղ արթնանալով, նա իջնում էր իր բնակարանից, որ այդու ետևն էր շինւած, և զբաղւում էր ծաղիկներով և բոյսերով: Ապա հովանոցի մէջ նստում, Վանեցիների պէս մածնէ բրթոշ էր անում և մեծ ախորժակով ուտում: Երբեմն մածնի տեղը բռնում էր տաք-տաք մախոխը, որ շատ մարտդական և օգտակար կերակուր էր համարում: Ապա կարգում էր կամ գրում մինչև ճաշը: Ճաշին զրեթէ միշտ քանի մի հիւր էր ունենում, որոնց զիտէր ոչ միայն լաւ կերակրել, այլև զւարճացնել իր խելօք և սուր խօսակցութիւնովը: Բայց այդ հիւրերը մի փոքրիկ շրջան էին կազմում և Արծրունին շատ քիչ էր վերանորոգում այդ շրջանը: Հասարակական կեանքից նա փախւում էր և ոչ մի ընկերութեան մէջ չէր խառնւում: Բնութիւնով խիստ էր, խրոխտ և պահանջող, բարկացոտ, եսասէր, կամակոր, կրքոտ և յամառ: Բայց այս բոլոր յատկութիւնների հետ շատ բարի էր և զթոտ, արգարասէր, ազնիւ, մեծահոգի, վեհանձն և ճշմարիտ:

Գեներալ Երեմիա Արծրունին վախճանեց իր 73 տարեկան հասակում 1877 թւի նոյեմբերի 15-ին և նոյն ամսի 17-ին թաղւեցաւ Վերայի Հայոց գերեզմանատանը: Թիֆլիսի զրեթէ ամբողջ Հայ հասարակութիւնը պատուեց նրա յուղարկւորութիւնը իր ներկայութեամբ:

Երեսիս Արժրուհին Պարսկաստանից վերադառնալուց յետոյ, 1840 թէ 1841 թուականին, ճիշտը չգիտենք, ամուսնացաւ Թիֆլիսում Հայազգի իշխան Գաւիթ Նազարեանի դստեր օրիորդ Ազրիպլինայի հետ¹²⁾։ Այս ամուսնութիւնից մօտ ութ թէ ինը զաւակներ են ծնել, որոնցից երկու երեքը վախճանել են դեռ մանկութեան հասակում։ Իսկապէս մեզ յայտնի են Երեսիայի երեք աղջիկները և չորս արու զաւակները։ Վերջիններիս մէջ անդրանիկը եղել է Գէորգը, որ հասնելով երիտասարդութեան և արգէն գլխարդիս) սպայ լինելով, մեռել է։ Նոյն

12) Հայազգի իշխան Նազարեանների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները շատ կցկտուր են, Վրաստանի թաւազների (կրնեազների) ցուցակում, որ նեկայացրել է Վրաց Էրասիլ թաւազուորը Ռուսաց տէրութեանը, նոցա կրնեազութեան պատւանդին մէջ հաստատելու համար, Նազարեանները չկան նշանակած։ Բայց, քանի որ Պօղոս կայսեր և ապա Աղէքսանդր Ա. կայսեր ժամանակ Ռուսաց պատմութեան մէջ դեր է խաղում հայ ազգի գնդապետ (պուկոյնիկ) իշխան Նազարեանը, հաւանական է կարծել, որ այս տոհմը Անդրկովկասից տեղափոխել է Ռուսաստան նոյն ժամանակներում, երբ գաղթել են օրինակ Մոզդոկի կամ Ղզլարի Հայք, և այնտեղ ներկայացնելով Ռուսաց տէրութեանը իր տոհմային արտօնութիւնները, ձեռք է բերել կոնազութեան պատւանդն։ Հայոց պատմութեան մէջ այս տոհմի վերաբերութեամբ ոչինչ չկայ, Ռուսաց պատմութեան մէջ հայ ազգի գնդապետ իշխան Նազարեանը լիչում է անցեալ դարու վերջերում և ներկայ դարու սկզբներում (Տես և Собр. актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи Армянскаго народа. Москва. 1838, т. III.)։ Երեւի լիչեալ գնդապետ իշխան Նազարեանի որդին էր այն կրնեազ Գաւիթը, որ վերադառնալով Թիֆլիս, երեսնական թուականներում Մոզդու թաղում ունէր իր սեփական տունը և որ դարձաւ Երեսիս Արժրուհու աներ։ Մեր ունեցած տեղեկութիւններով Գաւիթ իշխան Նազարեանը, բացի Արժրուհու ամուսին Ազրիպլինայ աղջկան, ունէր նաև երկու արու զաւակներ, որոնք ուրա աղջիկների հետ ամուսնանալով իրանց սերունդը դարձրին ուրա ազգի իշխան նազարովներ։

վախճանը ունեցել է և նրանից երկրորդը՝ Սարգիսը: Ապա 1845 թւի փետրւարի 27-ին ծնել է Գրիգորը և 1847 թւին Անդրէասը:

Երեմիա Արծրունու գերդաստունը մնում էր Թիֆլիսում մինչև 1855 թւականի սկիզբը, երբ վախճանեց այստեղ նրա ամուսին տիկին Ագրիպայինան: Այդ տխուր անցքից անմիջապէս յետոյ, Երեմիան աւնում է իր որբ մնացած որդիքը և ճանապարհորդում Գերմանիա: Մի ամբողջ տարի այնտեղ մնալու հետեանքը այն է լինում, որ որդիքը բաւականաչափ ընտելանում են գերմաներէն լեզւին: Գրիգորը սկսում է այնտեղ դասեր առնել նաև լատիներէնի: 1857 թւի սկզբներում Երեմիան բերում է որդիներին Թիֆլիս և սկսում է հօգս տանել Գրիգոր և Անդրէաս որդիներին հայերէն սովորեցնելու: Հայոց թէ լեզւի և թէ կրօնի ուսուցիչ հրաւիրւում է նոյն ժամանակ արքունական գալլոցների ստորին դասատներում այդ առարկաները դասախօսող Տէր-Գրիգոր Տէր-Բարսեղեանը (այժմ ա. ք. Բէթղէհէմի եկեղեցու): 1860 թւից Տէր-Գրիգորի տեղը բռնում է պ. Պետրոս Սիմօնեանցը (յետոյ խմբագիր Մեղու Հայաստանի լրագրի): Հաւանական է կարծել, որ սոյն Պ. Սիմօնեանցի խնդրանք կամ յորդորանքով էր, որ Երեմիա Արծրունին հանդէս եկաւ Թալիբեան և անտի-Թալիբեան կուսակցութիւնների պատերազմում ներսիսեան դպրանոցի խնդրի վերաբերութեամբ, ինչպէս արդէն լինած է վերևում: Սակայն պ. Սիմօնեանցի աւանդած հայերէնը պատանեակ Արծրունի եղբայրների համար, որպէս պիտի տեսնենք յետոյ, շատ պտղաբեր չեղաւ:

Երեմիա Արծրունին, անկասկած, սիրում էր և զրգւում իր Գրիգոր և Անդրէաս որդիներին: Բայց այդ սէրը իր վնասակար կողմերն էլ ունէր: Երեխաները ծանրաբեռնւած լինելով զանազան լեզուների և առարկաների դասերով, որոնց համար, իդէպ է ասել, հայրը հրաւիրած ունէր զլիսաւորապէս տեղիս գիմնազիալի ամենաընտիր ուսուցիչներին, ոչինչ ծախս չխնայելով այդ մասին, — գրեթէ շարունակ կողպած կեանք էին

վարում: Նրանց իրաւունք էր տալիս Հայրը ազատ ժամերում պտըտել իրանց այգին, իսկ վաթսոււնուերկու թւականից սկսած՝ իջնել երբեմն և Վալէրէլյայի վերին յարկը: Այդ զբօսանքի ժամանակ Գրիգորը, որպէս մեծ, առաջնորդում էր Անդրէասին և, ինչան իր աւագութեան, իրաւունք էր ստացել կրելու ձեռքում մի փոքրիկ գաւազան (ձեռափայտ): Պատանեակների մօտ երբեմն հիւր էին գալիս միասին այգիի մէջ զբօսնելու երկու թէ երեք զերգաստանի երեխաներ, որոնց մէջ առաջին տեղն էին բռնում և աւելի ընտանի էին համարում պ. Ստեփան Ղամբարեանի որդիները Պօղոսը և Գէորգը (Նուրին) ¹³: Բայց այդ կեանքը միատեսակ և ձանձրալի էր սրտանեակների համար: Առհասարակ մայր չունենալը շատ զգալի էր և մեծ հետեւանք պիտի թողնէր որբիկների բնաւորութեան վրայ, մանաւանդ որ հայրն էլ ամենեին յարմարութիւն չունէր այդ պակասը լրացնելու: Դուրս եկաւ որ սրտանեակները ապրում էին իրանց սահմանափակ առանձին աշխարհում, իսկ Հայրը— իր որոշ, նմանապէս շատ սահմանափակ շրջանում: Կամաց-կամաց և աննկատելի կերպով որդիների և հօր յարաբերութիւնները սլաշտօնական ձև էին բռնել՝ այս ինչ և այն ինչ ժամերին զալ՝ բարևել հօրը և շուտով հեռանալ, գնալ իրանց գործին: Այն ծնողական տաք կրակը, որ սովորաբար պիտի կապէ, մօտեցնէ հօրը և իր զաւակներին, սպարտացի Երեմիայի մէջ շիջել էր, թէև ոչ ոք կարող էր հերքել, որ նա սրտանց սիրում էր իր հարազատներին: Այդ տառնութիւնը հեռզհեռէ այնքան աւելանում էր, որ որդիները, օրինակ,

13) Պօղոս Ղամբարեանը, որ ընկեր եղաւ Արծրունի եղբայրներին նաև հանարարանում, ստացաւ մագիստրոսութեան աստիճան. քանի մի տարի Թիֆլիսի առևտրական բանկի կառավարիչ էր, իսկ այժմ կրում է պաշտօն զիլեկաորի Արքունական բանկի բաժանման (КОМ-ТОРА) Քիզա քաղաքում: Իսկ Նուրին այժմ Մոսկուայի համարարանի պրօֆեսօր է իրաւարանութեան:

տեսնելով իրանց հօրը այդու այսինչ կողմը գրօսնելիս, իրանք փոխում էին ճանապարհը նրան չպատահելու համար, որովհետեւ պաշտօնական ներկայանալու ժամանակը չէր:

Հասկանալի է թէ որպիսի ուրախութիւն գգացին Արծրունի պատանեակները, երբ նրանց յայտնուեցաւ, որ այժմ պիտի տեղիս գիմնագիտան մտնեն: Անդակից դուրս եկող թռչունի նման, նրանք ուրախ էին իրանց ազատութեան. նրանց շրջահայեցողութեան և աշխարհայեցողութեան հօրիզոնը լայնացաւ, երբ գիմնագիտում յաջող բնութիւններից լետոյ երկուսն էլ ընդունուեցան:

1863 թւի լունարից Արծրունու „Գալէրէյալի“ վերին յարկում պ. Ի. Տէր-Միքէլեանի և իմ ընկերութեամբ բացուց մի գրավաճառանոց ամեն ազգի գրքերի: Հայերէն բաժինն էլ հարուստ էր և շատ նորութիւններ էր բովանդակում իր մէջ: Արծրունի եղբայրները, որ արդէն գիմնագիտ էին յաճախում, իրանց ազատ ժամանակը անց էին կացնում մեր գրավաճառանոցում և այդպիսով ես միջոց ունեցայ ի մօտոյ ծանօթանալ նրանց հետ: Գրիգորը մօտ 18 տարեկան էր, նիհար, բարկացոտ և շատ ջղախն. Անդրէասը մօտ 16 տարեկան էր՝ խարտեաշ գանգուր մագներով, երեսխալական համակրելի անմեղ պատկերով և հանդարտ բնութեամբ: Կրտսեր եղբայրը միագամայն մեծի ազդեցութեան տակ էր գտնուում: Բայց չնայելով որ գրեթէ օրօրոցից սկսած սրանք միատեղ և միատեսակ էին սնուել ու զարգացել, երկուսի բնաւորութիւնները բոլորովին տարբեր էին: Գրիգորը սիրում էր սրախօսութիւններ անել, ծիծաղել և մինչև անգամ ծաղրել, Անդրէասը լուռութիւնով լսում էր, ժպտում և մինչև ականջները կարմրում: Նրանք ռուսերէն էին խօսում միմեանց հետ, հօր հետ և մեզ հետ: Երբ հայերէնի վրայ խօսք էր լինում, նրանք հեզմական ժպիտով պատասխանում էին, որ թէև չեն խօսում, բայց փոքր ինչ հասկանում են ու այնքան, որքան գիմնագիտի համար

պէտք է—գիտեն: Գրիգորը սիրում էր ծաղրել Պօլսից մեր բերած
այնտեղի Հայոց դերասանական խմբի պատկերները՝ „Հայք—Թատր-
ոն“, „Հայք—Թատրոն“ բացականչելով և ծիծաղելով: Ծի-
ծաղում էր նա, երբ տեսնում էր մեր ձեռքին որևէ լրագիր՝
«Սեդուս» կամ «Մասիսը»: շտապ կանչում էր նա Անդրէասին,
Հեգնական ժպիտով տալիս էր թերթը նրա ձեռքն ու ապա
բարձրաձայն ծիծաղում՝ «տես հայք լրագիր էլ են ունեցել,
երևակայում եմ թէ ինչեր են տպում . . .»:

Եկաւ 1863 թւականի մայիս ամիսը և Արծրունի եղբայր-
ները գիմնազիական ընթացքը լաջողութիւնով աւարտելու քըն-
նութիւն տւին. բայց այստեղ մի արգելք առաջ եկաւ, որ շատ
վշտացրեց պատանիներին: Անդրէասը կարող էր ստանալ իր
վկայականը միայն տարիուկէսից լետոյ, երբ կըլրանար նրա 18
տարեկան հասակը: Գրիգորը պատրաստուում էր գնալու բարձ-
րագոյն ուսումն ստանալու համար, և եղբայրները առաջին
անգամն է որ պիտի բաժանուէին: Գրիգորը ծաղրում էր Ան-
դրէասի «անչափահասութիւնը», Անդրէասի խոշոր աչքերը լք-
ցում էին արտասուքով: Գեներալ Երեմիան նախ կամենում
էր ուղարկել Գրիգորին Յրանսիա, ապա փոխեց միտքը, և
1863 թւի ամառը ճանապարհեց նրան Մոսկվա:

Անդրէասը մնաց մենակ. եղբօր բացակայութիւնը նրա
համար շատ զգալի էր: Գրիգորը նոյն 1863 թւի սեպտեմ-
բերից մտաւ Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական ֆակուլ-
տետը: Այստեղ, ինչպէս երևում էր, նա էլ կրում էր Ան-
դրէասի կարօտը և շուտ-շուտ նամակներ էր գրում վերջինիս:
Բարի Անդրէասը, ստանալով եղբօր գրութիւնները, ուրախ-
ուրախ ներս էր վազում մեր գրավաճառանոցը և կարգում
մեզ: Գրիգորը հօլարտութեամբ նկարագրում էր համալսարա-
նական կեանքը և իր պարապմունքները: Մի անգամ ևս, լու-
յիշում եմ, շատ հեգնօրէն գրել էր Մոսկվայի հայ ուսանող-
ների «ժողովի» մասին: Մի ինչ որ ժողով ունին, մտաւորա-

պէս գրել էր նա, ուր կարդում, վիճում և խօսում են միմիայն հայերէն, կասես էլ ուրիշ լեզու չկայ աշխարհի վրայ. ինձ ևս հրաւիրեցին գնալ և մտանակցել. բայց ես հրաժարուցի . . . :

1864 թւի մայիսին Գրիգորը գրում էր հօրը, որ նա մտադիր է անցնել Պետերբուրգի համալսարանը և հրաւիրում էր գալ այնտեղ և իր եղբօրը—Անդրէասին:

1864 թւի ամառը ես գնում էի Պետերբուրգ: Գեներալ Արծրունին առաջարկեց ինձ տանել հետս Անդրէասին: Սգոտտոս ամիսն էր, երբ մենք հասանք Ռուսաստանի մայրաքաղաքը: Գրիգորը մի քանի օր առաջ տեղափոխուել էր Մոսկւայից և այժմ մտնում էր Պետերբուրգի համալսարանը նոյն բնագիտական Փակուլտետի երկրորդ կուրսը: Բայց Անդրէասին չյաջողեց իսկոյն մտնել համալսարան. նրան առաջարկեցին սպասել դարձեալ վեց ամիս, մինչև որ կըլլանայ իր 18 տարեկան հասակը: Եղբայրները բնակւեցին միասին և բաւականաչափ փող էին ստանում հօրից՝ չափաւոր, բայց առանց պակասութեան, կեանք վարելու: Նրանց առաջին սիրած զարճութիւնը եղաւ մայրաքաղաքի Իտալացոց օպերան, ուր և լաճախում էին ստէպ-ստէպ: Այդ միջոցում Պետերբուրգի համալսարանում գտնուում էին բաւականաչափ հայ ուսանողներ, որոնք վերջին տարիքում եկած էին մեծ մասամբ Թիֆլիսի գիմնազիայից: Արծրունի եղբայրները կարճ ժամանակում մօտեցան դրանց հետ և մտան „*своегъ нѣмалінгуйսинѣ*“ անւանեալ շրջանը: Գրիգորի մէջ պատահած այդ փոփոխութիւնը հասկանալու համար հարկաւոր է փոքր ինչ ընդհատել մեր պատմութիւնը:

Ռուսահայոց ձգտումը դէպի բարձրագոյն ուսումը զանազան ժամանակ տարբեր ուղղութիւն է ստացել: Անցեալ դարու վերջերում, օրինակ, հայ ազնւականների որդիքը սիրով մտնում էին գինւորական ուսումնարանները: 1802 թւին տէրութիւնը բացեց Թիֆլիսում „Ազնւականաց“ անւանեալ ու-

ուսմնարանը, որտեղից դուրս եկող հայ ուսանողները գրեթէ բոլորն էլ քաղաքական պաշտօնների մէջ մտան: Հետագայ 1803 թւին երկրիս կառավարչապետ իշ. Յիցիանովը կովկասի Հայերի համար ճանապարհ բացեց դէպի համալսարան: 1803 թւի ապրիլի 14-ին թագաւոր կայսրը բարեհաճեցաւ իրաւունք տալ իշ. Յիցիանովին 12 հոգի հայ և վրացի տղայք ուղարկել Մոսկւայի համալսարանը, այնտեղ թագաւորական հաշուով բժշկականութիւն ուսանելու: Առաջին թիֆլիսեցի հայը, որ արքունական ծախսով նոյն 1803 թւին մտաւ համալսարան բժիշկ դասնալու՝ էր *հերիմ' Թրաթոնյի* որդին (АКТЫ АРХ. КОМ. Т. II, ДОКУМ. 475 և 477): Աննեցաւ արդեօք Թաթուլի որդին իրան հետևողներ և կամ սվքեր էին Ռուսաց համալսարանների հայ ուսանողները մինչև քսանտական թւականները, մեզ յայտնի չէ: Բայց այդ միջոցում բացւեցին մեր նշանաւոր հիմնարկութիւնները՝ Ազաբաբեան վարժարանը Աշտարխանում 1810 թւին, Լազարեանը Մոսկւայում 1816 թ. և այլա ներսիսեանը Թիֆլիսում 1824 թւին: Այս միջնակարգ երեք ազգային դպրոցները, ինչպէս յայտնի է, բազմաթիւ օգտաւէտ մարդիկ տւին ազգիս և հասարակութեանը: Շատերը այս հիմնարկութիւնների մէջ սովորեցին հայերէն լեզուն և ազգային պատմութիւնը և շատերի մէջ եռանդ ծագեց շարունակել ուսումը աւելի բարձրագոյն հաստատութիւնների մէջ: Այսպէս տհա՛ քսանական թւականներում Լազարեան ճեմարանի սաներից մտան Մոսկւայի համալսարանը և յաջողութեամբ վերջացրին ուսումը՝ Յակոբ և Դաւիթ Արզանեանները, Մակար Եարալեանը, Սիմէօն Սուլթան-Շահը, Սարգիս Տիգրանեանը, Յովսէփ Աղէքսանդրեանը, լետոյ Մկրտիչ Կմին և այլք: Սրանք ամենքն էլ համալսարանում աւարտելուց լետոյ հանդէս են եկել մեր գրականութեան ասպարէզում քանի մի աշխատութիւն տպագրելով: Տեսնելով հայ երիտասարդների Մոսկւայի համալսարանը մտնելու մեծ եռանդը, մեծատոհմ Յովհաննէս Լազարեանը 1829 թւին խնդրեց լուսաւորու-

Թեան նախարար իշխան Լիւէնին, որ Լազարեանց հաշուով լիշեալ համալսարանում Հայոց լեզուի և գրականութեան կաթեղը բացուի. բայց այդ առաջարկութիւնը չստորագրուեցաւ, որովհետեւ, նախարարի ասելով, նոյն միջոցում տէրութիւնը մտադիր էր Արևելեան լեզուների դասախօսութիւնը կենդանացնել Պետերբուրգում (Собр. актовъ относящихся къ обозр. Арм. народа. М. 1838. т. III. стр. 124—130):

Սոյն այս միջոցներում հայ երիտասարդութեան զարգացման համար մի այլ բուն էր հիւսուում հեռաւոր Գորպատում: Այստեղ համալսարանի պրոֆեսոր Պարբոտը, որ առաջինը բարձրացաւ մեր նւիրական Մասիսի գագաթը և որ պտրտելով Արարատեան աշխարհը՝ տեղնուտեղն ուսումնասիրեց Հայոց ջանասիրութիւնը, համեստ կեանքը և նահապետական բարք ու վարքը, կամեցաւ, երևի, լաւերժացնել իր լիշատակը մեր մէջ՝ հրաւիրելով, որպէս յայտնի է, Քանաքեռցի Խաչատուր Աբովեանցին զալ սքստրասուիլ, մտնել Գորպատի համալսարանը: Աբովեանցը ընդունուում է Գորպատի թէ ընտանիքներում և թէ ուսանողների մէջ մի առանձին համակրութեամբ և մտերմութեամբ: Վստահանալով իրան ցոյց տաւ սիրոյ վրայ, Աբովեանցը քաշում, տանում է Թիֆլիսից նոյն Գորպատ Ստեփաննոս Նազարեանցին: Այս երկուսին հետագայ տարիքում հետևեցին Ասկարեանցը, Գէորգ Միրիմանեանցը, Քերոբէ Պատկանեանցը և այլք:

Թէև Մոսկույի համալսարանը երեսնական և քառասնական թւականներում շարունակում էր տալ մեզ հայ բժիշկներ, իրաւաբաններ և ուրիշ մասնագէտներ, որոնցից մի քանիսը ազգիս համար շատ օգտաւէտ գտնւեցան, բայց դրանց կատարածը համեմատութեամբ աւելի փոքր է, քան ինչ որ կարողացան գործել Գորպատի հայ ուսանողները 1830—1860 թւականների միջոցում: Ո՞վ չգիտէ, որ գաւառական բարբառով ժողովրդական կեանք նկարագրողը և դպրոցական դասաւանդութեան մէջ աշխարհաբարի ներմուծողը էր Գորպատի անդրանիկ հայ

ուսանող Արտվեանցը: Ումը չէ յայտնի նրա ընկեր Նազարեանցի գործունէութիւնը: Երկուսի գրածներէ մէջն էլ երեւան է գալիս կրակոտ սէր դէպի իրանց ազգն ու հայրենիքը. երկուսի սիրտն էլ մորմոքում է, որ Հայք տակաւին զուրկ են գիտութիւնից և լուսաւորութիւնից, և ահա երկուսն էլ թափում են իրանց սլոք մեզ կրթելու և լուսաւորելու: Այս ազնիւ ձգտումը ժառանգարար անցաւ Արտվեանին և Նազարեանին յաջորդող Գորսլատի հայ ուսանողների հետագայ սերունդներին:

Մոսկուայի համալսարանում հայ ուսանողների թիւը գրեթէ միշտ տասնեակներով կարելի էր հաշուել: Սրանք միշտ միջոց ունէին տեսնելի հայրենիքից եկող անձնաւորութիւնների հետ, ընդունւած էին այստեղ բնակւող հայ ընտանիքների մէջ, ունէին հայ քահանայ, տօն օրերը ներկայ էին լինում Հայոց եկեղեցում, — միով բանիւ միջոց ունէին յագեցնել իրանց հայրենիքի և ընտանիքի կարօտը: Բոլորովին հակառակ պայմանների մէջ էին գտնւում Գորսլատի հայ ուսանողները, որոնց թիւը երբէք 4-8 հոգուց չէր անցնում: Տարիներով չէին տեսնում դրանք հայ մարդու երես և իրանց կարօտը, բնականապէս, առնում էին միմեանց ստէպ տեսնելով և մտերմանալով: Հետեւելով գերմանացի ուսանողների մէջ եղած սովորութեանը, Գորսլատի հայ ուսանողներն էլ կազմեցին իրանց խումբը, որ ունէր իր ժողովները: Այդ ժողովների նշանաւոր արգասիքն էր Հայոց մուգուշի մոյւ ուղղութիւնը: Երկար միջոցով ընտանիքից անջատւած և օտարութեան մէջ ապրող այդ երիտասարդները, միասին ժողովւած ժամանակ, մխիթարում էին իրանց երգով և այն — հայ երգով: Եւ ահա ուսանողներից ամեն մէկը բարոյական սթարք է համարւում յօրինել կամ թարգմանել մի երգ, շատ անգամ փոյթ չտանելով բովանդակութեան յարմարութեան մասին: Անուշագիր լինելով այդ հեռաւոր երկրում հալիական ճաշակին և բնաւորութեանը, նրանք առանց դժւարութեան ընդունում էին իրանց լսած

այս կամ այն եղանակը, Սակայն լեզւի կողմից այդ երգերը մեծ մասամբ յաջող էին, որովհետեւ հեղինակներից շատերը, որպէս Լազարեան ճեմարանի սանիկներ, բաւականաչափ վարժ էին հայերէնի մէջ: Եւ ահա քառասնական թւականների վերջերում ու յիսունականների սկզբում՝ հայ-Գորպատեցիքը իրանց ակումբի մէջ մեծ աշխուժով երգում էին՝ Գերոբէ և Ռափայէլ Պատկանեանների, Համբարձում Փափազեանի, Գրիգոր Աղափիրեանի, Ասկարեանի, Խաչատուր Աւագեանի, Գէորգ Միրիմանեանի, Գէորգ Գողոթեանի և այլոց քանի մի տասնեակ երգերը, որոնք նւիրած էին գինուն, կեանքի զւարճութիւններին և ուսանողութեան, և կամ հայրենիքի կարօտին, մեր անցեալին, ներկային և ապագային:

Երգող երիտասարդներից մի քանիսը, աւարտելով ուսումը Գորպատում, 1854 և 1855 թւին եկան Պետերբուրգ կեանքի աստարէզը մտնելու համար: Առօրեայ հոգսերը արգելք չեղան նրանց ծառայել այստեղ ևս ազգիս շահէրին: Պարագլուխ ունենալով իրանց Ռափայէլ Պատկանեանին, յիշեալ երիտասարդները իրանց հաշուով հայերէն տառեր ձուլել տալ տւին և այդ տառերը զետեղեցին Պետերբուրգի Յակոբ Եօնսօնի տպարանում, որտեղից 1855 թւականի վերջերում դուրս եկաւ մի փոքրիկ տետրակ «Գամառ-Քաթիպայի արձակ և չափաբերական աշխատութիւնները» անունով: Տետրակը բովանդակում էր իբր մէջ մի քանի օտանաւորներ և բանասիրական փոքրիկ պատմութիւններ՝ աշխարհաբար սլարգ գրւած: Սիրով ձեռքէ ձեռք էր անցնում տետրակը և իբրև հայ ուսանողների առջին արգասիք, մեծ բաւականութիւն էր պատճառում ամենքին: Կարճ միջոցից յետոյ, այն է՝ 1856 թւի սկզբում, երևաց նոյն հրատարակութեան երկրորդ տետրակը, ուր առաջին անգամ տեսանք «Արաքսի արտասուքը» կամ «Մայր Արաքսի տփերով» բանաստեղծութիւնը: Մեծ տպաւորութիւն արաւ այդ երգը այն ժամանակւայ Հայերի վրայ և դրան անգիր էին անում ու երգում ոչ միայն Ռուսահայք, այլև Բոսփորի եզերքներում:

Նոյն 1856 թւին Քամառ-Քաթիպան լոյս աշխարհ հանեց Ազգային երգարան Հայոց՝ զիրքը, որ բովանդակում էր իր մէջ 139 երգ և 33 երգերի եւրոպական նօտաներ: Այս տեսակ հրատարակութիւնն էլ Հայերիս համար մի նոր երևոյթ էր և երգարանը զարմանալի արագութեամբ տարածւեցաւ: Տարածւեցան և երգերը, և հայ հասարակութիւնը սիրով լսում էր նորանոր եղանակները և ոգևորւում իմաստով: Թէև սրանից յետոյ Քամառ-Քաթիպան դարձեալ հրատարակեց քանի մի տետրակներ, բայց լիշեալ երգարանը կարող է համարուիլ իր այն ժամանակեայ աշխատութիւնների պակար:

Յայտնի է որ թէ ռուսահայտակ և թէ տաճկահայտակ Հայերի համար Արիմի պատերազմի վերջանալովը մի նոր դարազուլ է սկսւում: Մեր դպրոցների բացւիլը և եղածների բարեկարգւիլը, մամուլի բարգաւաճումը, ընկերութիւնների հիմնարկութիւնը, թատրոնի հաստատութիւնը և այլ շատ օգտաւէտ բաներ—թէ այնտեղ և թէ այստեղ—բոլորն էլ սկիզբն են առնում, կամ ընդարձակ ծաւալ են ստանում իսուենական թւականների վերջբոււում: Բայց լիշեալ ժամանակամիջոցը նամանաւանդ բաղաւոր եղաւ Ռուսահայոց համար, երբ Աղէքստնգր II Ազատիչ կայսրը իր տէրութեանը լռաշաղկիմական զարկ տւաւ: Համեմատութեամբ մեր զբացիներին, Հայք կորելոյն չափ աշխատեցան հետեւիլ տէրութեան բռնած ընթացքին և մինչդեռ ռուսական մամուլը կանգնեց իր նոր ուղղութեան վրայ և սկսեց ծաղկիլ, մեր մէջ ևս հրատարակական խօսքի պահանջ ծագեց: Այս պահանջը բնածին էր և ոչ արհեստական, թէև, զուցէ, շատ սահմանափակ շրջանի համար և ոչ ընդհանրութեան: 1846 և 1847 թւերին հրատարակեց Թիֆլիսում «Նովկաս» անգրանիկ հայ շաբաթաթերթը և իրանից անկախ պատճառով դադարեց: 1850 թւին Թիֆլիսում հրատարակեց «Արարատ» շաբաթաթերթը և մի տարւայ մէջ նմանապէս դադարեց: Անցնում է ժամանակ, գալիս է 1857 թւականը, պատերազմներից յետոյ առաջին խաղաղ տարին, և

ահա միևնորն նւագում միտք է լղանում երեք՝ տեսակ-տեսակ զարգացման, կրթութեան և գիտութեան տէր անձերի մէջ պարբերական հրատարակութիւններ սկսելու: Թիֆլիսում պատրաստուում է հրատարակել «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը—Տէր-Ստեփան քահանայ Մանդինեանը, Մոսկւայում «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը՝ պրոֆեսոր Ստեփաննոս Նազարեանցը և նոյն տեղ «Ճառքաղ» նոյնպէս ամսագիրը Մսեր մագիստրոս Մսերեանցը:

Այգպիսի ընդհանուր շարժողութեան միջոցին Բնչ է շինում Հայ ուսանողութիւնը: Գորպատեցիների ոգևորութեան մասին արգէն բաւականաչափ աուեցաւ: Կըմնայ Մոսկւայի համալսարանը: Այստեղ թէև 1857 թւին հայ ուսանողները բաւականին էին թւով, բայց նրանք իրանց հին սերունդների պէս չէին կապւած միմեանց հետ որևէ բարոյական կապով: Ամենքը քաշւած մի կողմը և պարսպելով ու մտածելով առանձնակի, օտարութեան մէջ գտնւող այդ երիտասարդները բաւականանում էին տօն օրերին և այն շատ ուշ-ուշ տեսնւել միմեանց հետ Հայոց եկեղեցու գաւթում: Գրանցից մի քանիսը, որոնք բաւականաչափ հայերէն գիտէին, համակրում էին մեր բարոյական վերակենդանութեան սկզբնաւորութեանը, միւսներն անտարբեր էին դէպի հայութիւնը, բայց կային և այնպիսիները, որ մայրենի լեզուի և կրօնի մէջ բոլորովին տգէտ լինելով, ծաղրում և արհամարում էին ամենայն ինչ, որ Հայերի անուն էր կրում: Իրերի այդ դրութեան մէջ, Նազարեանցի և Մսերեանցի գրական ձեռնարկութիւնների համբաւի հետ միասին, Մոսկւացիների ականջին հասաւ «Արաքսի արտասուքի» սրտաճմլիկ ձայնը: Գորպատեցիների ընկերական և համերաշխ գործունէութեան համբաւը կասեռ թէ շարժեց Մոսկւայեցիների բարի նախանձը և ահա 1858 թւին Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքի Հայ ուսանողները՝ Գամառ-Քաթիպայի «Մայր—Արաքսի» երգով բացին իրանց ուսանողական «ժողովը»: Սա մի պատուական և պատկառելի ընկերական միութիւն էր, որ

նոյն միջոցներում մեծ ու փրկարար ազդեցութիւն ունեցաւ հայրենիքից անջատուած երիտասարդների վրայ: Ով որ վերոյիշեալ ժամանակներում պատկանում է եղել Մոսկւայի Հայ ուսանողների ժողովին, նա չէ կարող կարգալ այս քանի մի տողը չլափշտակելով ամենաքաղցր և ամենազրաւիչ անցեալի յիշողութիւններով: Ամեն մէկը նրանցից, գէթ իր սրտի մէջ, պիտի ասէ՝ «այո՛, թւով փոքր էինք և ուժով թոյլ, բայց որքան կարողացանք՝ գործեցինք»: Շատերը ժողովին են պարտական, որ նիւթապէս և բարոյապէս օգնութիւն են ստացել իրանց ուսումը վերջացնելու և կամ օտարութեան մէջ քաղցածութեան զոհ չգնալու: Շատերը պատկառանք կրելով ժողովից և ընկերական բարոյական դատաստանից վախենալով, զսպել են իրանց երիտասարդական կրքերը և առհասարակ հեռու են մնացել այն խլրտումներից, որոնց ենթարկւել են նոյն միջոցին Մոսկւայաբնակ միւս ազգութիւնների պատկանող ուսանողները: Վերջապէս շատերը նոյն ժողովին են պարտական, որ այսօր օգտուէտ են կացուցել իրանց անձը թէ ազգին և թէ ընդհանրապէս հասարակութեանը: Աւելացնենք այդ բոլորին և այն նշանաւոր իրողութիւնը, որ Մոսկւայի Հայ ուսանողների «Ժողովի» մէջ լղացաւ առաջին անգամ հայերէն թատերական ներկայացումն տալու միտքը. ժողովը իրագործեց այդ միտքը 1859 թւի յունւարի 27-ին, որով և սկզբնապատճառ եղաւ Հայոց «Թատրոնի»¹⁴⁾:

14) 1859 թւի յունւարի 27-ին տւած հայերէն անգրաւորիկ ներկայացումը տեղի ունեցաւ Մոսկւայաբնակ, այժմ հաճուցեալ, Միքայէլ Ստեփանեանի տանը և սրա հաշտվ պատրաստած մի փոքրիկ բայց յարմարաւոր քիմի վրայ: Այս գործի մէջ ուսանողներին օժանդակեցին զբամով նաև Յովհաննէս Յովհանեան և Բաղշի—Խաչաթեան հայազգի հարուստները: Թաղացին Կ. Պօլսում տպւած «Արիտակէս կամ Ներսէս Մեծն» Պապ Թագաւորի օրերին վերարբերեալ պատմական խաղը և Թիֆլիսեցի ուսանող Նիկողայոս Ալազաթեանի

Մի կողմը թողնելով լիշեալ «ժողովի» հետագայ տարիների պատմութիւնը, կըլիշեցնենք որ դրա ամենածաղկեալ դրութիւնն էր 1858—1863 թւականներին: Սակայն և այդ ժամանակամիջոցին Մոսկւայի Հայ ուսանողների մէջ կային ոմանք, որ ոչ միայն չէին մասնակցում այդ ընկերութեանը, այլև ծաղրում էին դրան: Նրանք պնդում էին, թէ «ժողովը» ոչ միայն օգտաւէտ չէ, այլև կաշկանդող ու սահմանափակող հայ երիտասարդների զարգացումը և աշխարհաստեղծութիւնը, և, այսպէս խօսելով, իրանք անտարբեր էին մնում դէպի մայրենի լեզուի ուսումը և առհասարակ հայութիւնը: Արդեօք մայրենի լեզուն չգիտենան էր պատճառը, թէ սկզբնական դաստիարակութեան սխալ ուղղութիւնը, թէ, վերջապէս, որևէ ընկերական օտար շրջանի ազդեցութիւնը, — միայն թէ այդ չհամակրողներն էլ ունէին իրանց շրջանը և այդ շրջանին էր պատկանում նաև Գրիգոր Արծրունին մինչև 1864 թւին Պետերբուրգ տեղափոխուիլը:

Վաթսունական թւականների սկզբից՝ Պետերբուրգի համալսարանն էլ սկսեց զրաւել դէպի իրան բարձրագոյն ուսման ձգտող Հայ երիտասարդներին: Դրանք մեծ մասամբ Թիֆլիսի գիմնազիայի աշակերտներ էին, մանկութիւնից վարժ մայրենի լեզուով խօսելում: Մի քանիսը զրանցից գեռ գիմնազիական հինգերորդ և վեցերորդ դաստանից սկսած՝ իրանց թարգմանական գրութիւնները տպագրում էին «Մեղու Հայաստանի» լրագրում, յաջողութիւնով մասնակցում էին Թիֆլիսում եղած առաջին թատրոնական Հայ ներկայացումների մէջ, և ունէին

առևերէնից շտապ թարգմանած և կարելոյն չափ Թիֆլիսեցիների կիանքին յարմարեցրած «Վայ իմ կորած լիսուն օսկե» կատակերգութիւնը: Ծալաօրութիւնը շատ մեծ էր, համբաւը և հռչակը գաւառներում աւելի մեծ: Մանրամասնութիւնները և խաղի քննութիւնը՝ տես «Հիւսիսատիպը» 1859 թ. № 1, և «Մեղու Հայաստանի» 1859 թ. №10:

իրանց որոշ ընկերական շրջանը, որի սրտին շատ մօտ էր ամեն մի ազգային յառաջադիմական քայլ: Քանի մի բացառութիւնով, զրանք կամ միջնակարգ և չափաւոր կարողութեան տէր գերդաստանների որդիներ էին և կամ բոլորովին չքաւոր աներից: Մեծ մասամբ ծնողներից ստանում էին ամսական 20—30 ռուբլի. բայց կային և այնպիսիներ, որոնք վստահացել էին զալ համալսարան առանց որևէ կոպէկի և յոյս դնելով միայն ընկերների օգնութեան վրայ: Բարեբաղդաբար Պետերբուրգի Հայ ուսանողները շուտով միացան և կազմակերպեցին իրանց շրջանը: Այդ շրջանը 1864—1868 թւականներին և յետոյ՝ իր չափաւոր զբաղական միջոցներից շարունակ օգնում էր քանի մի բոլորովին չքաւոր ուսանողների՝ աւարտել իրանց ուսումը և վերագառնալ հայրենիք: Առհասարակ միմեանց օգնելը թէ՛ զբամով և թէ՛ խորհրդով յիշեալ շրջանի՝ կոսես թէ նշանաբանն էր գարձել: Մի կրթիչ և բարոյական ազդեցութիւն ունէր նա (շրջանը) հետզհետէ Պետերբուրգ եկող հայ երիտասարդների վրայ: Նա կարողացաւ շատերին յետ պահել այն նորագոյն ուղղութիւններից և խլրտումներից, որոնց ենթակայ եղան նոյն ժամանակաւ ուրիշ ազգութիւնների ուսանողները: Յետ չմնալով բոլորովին գիտութիւնից և ուրիշներից ոչ պակաս ծանօթ լինելով Բօկլի, Գարւինի, Բիւխների, Մօլիշօտի, և այլոց, ինչպէս նաև Ռուսաց Պիսարէւի և հետևողների զբաւմանների հետ, Հայոց շրջանը կարողացաւ իրան զսպել որևէ լավաշտակութիւնից և հեռու մնաց այն ժամանակաւ տիրապետող շարժումներից: Միևնոյն ժամանակ նա համեստաբար շարունակում էր իր մայրենի լեզւի ուսումը և հետաքրքրութիւնով հսկում էր մեր ընդհանուր զարգացման ետեից:

Մայրաքաղաքի Հայ ուսանողների վաթսուեանական թւականներում բռնած այդպիսի ընթացքը ամենայն իրաւամբ պէտք է վերաբերել զլիսաւորապէս մի հայ ընտանիքի բարոյական ազդեցութեանը, որի տան դռները միշտ բաց էին ամենայն հայի համար: Պա երիտասարդ մագիստրոս Կարապետ Եզեանցի

գերդաստանն էր: Այդտեղ նրա մայրը և քույրը իրանց սիրալիք և զթասիրաբար ընդունելութիւնով շատերին մոռացնել են տւել ընտանիքի և բարեկամների կարօտը: Այդտեղ շատերն են օգնութիւն ստացել, սփոփւել և մխիթարւել: Այդտեղ շատերն են բարի խորհուրդ լսել և սլաշտպանութիւն գտել: Վերջապէս այդտեղ շատերն են սովորել ճանաչել իրանց պարտականութիւնները զէպի ընկերը, զէպի ընտանիքը, հայրենիքը և հասարակութիւնը: Եւ ահա այ. Եզեանցի տունը դարձել էր մի զրաւիչ կենդրոն մայրաքաղաքի հայ ուսանողների համար:

Երբ 1864 թւի օգոստոս ամսին Գրիգոր Արծրունին Մոսկւայից, իսկ նրա եղբայր Անդրէասը և ես Թիֆլիսից եկանք, հասանք Պետերբուրգ ու գտանք այնտեղ մեր առաջւայ ընկեր և ծանօթ հայ ուսանողներին, մենք շատ անգամ նրանց հետ միասին ժողովուում էինք այ. Եզեանցի հիւրընկալ տանը: Այդտեղ երիտասարդները հերթով կարդում էին իրանց հայերէն աշխատասիրութիւնները, և այսպիսի պարապմունքը ամենքը բարոյական պարտաւորութիւն էին համարում իրանց համար: Ահա այդ շրջանի մէջ Գրիգորը փոքրաւսիքը ընտելացաւ հայերէնին և լետոյ ինքը հանդէս գուրս եկաւ:

Իսկապէս մեծ չէր ուսանողների այդ շրջանը: Բայց 1865 թւի սկզբին այդտեղ կար ուսանող Մարտիրոս Սիմօնեանցը, որ ուսած էր Ներսիսեան դպրանոցում և արդէն յայտնի էր որպէս Եղիշէի պատմութեան զրաբարից աշխարհաբար թարգմանող և սպագրող: Այդտեղ էր Ռուբէն Զալալեանցը, որ համալսարանումն էլ ընտրած էր իր համար Արևելեան լեզուների և գլխաւորապէս հայկարանութեան մասնագիտութիւնը: Այդտեղ էր Գէորգ Եւանդուլեանցը, որ իր հմտութիւնը հայերէնի մէջ ցոյց տւեց 1864 և 1866 թւականներին „Մեղի“ մէջ ապագրած յօդւածներով: Այդտեղ էին նմանապէս Զաքարիա Գրիգորեանցը և Գէորգ Բարեանցը, որոնք գեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակն էլ „Մեղի“ մէջ գրւածներ ունէին:

Սակայն այդ շրջանից դուրս ևս ուսանողները այնպիսի ծանօթ Հայեր ունէին մայրաքաղաքիս մէջ, որոնց գործունէութիւնը և կենդանի օրինակը նոյնպէս պիտի ազդէր նրանց վրայ: Երբ կիւրակէ օրերը ըստ սովորութեան, Պետերբուրգի Հայ Հասարակութիւնը ժողովուում էր Հայոց եկեղեցում. այդտեղ աչքի էին ընկնում ոչ միայն իշխան Աբամէլիքեանը, Գլխաւոր և այլ պաշտօնատար անձինք, այլև հետեւեալ պատկառելի գործողները: Ահա եկեղեցու անկիւնում աղօթում է ծերունի Գարբիէլ Պատկանեանը, որ յիշեալ թուականին շարունակում էր գրել և տպագրել մի շարք պատմական և բանաստեղծական գրւածներ: Ծերունու մօտ կանգնած է նրա որդին՝ Ռափայէլը—մեր Գամառ-Քաթիպան, որ 1864 թուականից սկսած հրատարակում էր «Հիւսիս» անունով շաբաթաթերթը և շարունակ լոյս էր ընծայում իր և իր տիկնոջ գրաւոր աշխատութիւնները: Ռափայէլի տիկնոջ մօտ կանգնած է տեղիս քահանայի ազջիկը՝ օրիորդ Եւա Տէր-Գրիգորեանցը, որ քանի մի ամիս առաջ տպագրել է Գրիմմ եղբայրների Գերմանական ազգային առակների հայերէն թարգմանութիւնը: Ապա մի կողմը կանգնած են Բերոյեան և Բուդաղեան արևելագէտները, Սիմէօն Սուլթան-Շահը, մազիսարսօ Կարապետ Եղևանցը, Մկրտիչ Սանասարեանը, Յովսէփ Իգմիրեանը, Միքայէլ Միանասարեանը, և այլք, որոնք բանով և գործով մասնակից են մեր ազգային կրթութեանը:

Բայց այդ միջոցին Հայ ուսանողները մի առանձին պարծանքով ցոյց են տալիս նաև իրանց համալսարանի երիտասարդ սրբօրէն սերունդէ Պատկանեանի վրայ, որ անցեալ 1864 թիւն այնքան հանդիսաւոր կերպով ձեռք բերեց հայկաբանութեան դօքտօրի աստիճան: Մենք այստեղ դեռ չթուեցինք այն բոլոր անձնաւորութիւնները, որոնք 1865 թիւն Պետերբուրգի Հայ Հասարակութեան օգտաւէտ անդամներն էին:

Սակայն, որքան որ պատկառելի էր մայրաքաղաքի Հայ Հասարակութիւնը, այնքան անմխիթարական պիտի երևար

իշեալ ուսանողների աչքում նոյն 1865 թւի սկզբին հայ մամուլի գրութիւնը և իրերի ընթացքը Ռուսահայերի մէջ: Առնենք, օրինակ, Մոսկւան, ուր 1858—1861 թւերին այնքան եռանդ երևաց Հայոց մէջ: Բայց ահա 1864 թւի վերջն է՝ Մսեր մագիստրոսի «ձուաքաղը» վաղուց է որ չկայ, Ստեփաննոս Նազարեանցի «Հիւսիսափայլը» վերջնական կերպով դադարում է ստորագրուող չունենալու համար. սրան նոյն պատճառով հետևում է և Ջարմայր Մսերեանցի «Ռուսիոյ համբաւաբերը»: Գրեթէ նոյն վիճակին պիտի ենթարկին վաղը կամ միւս օրը՝ որպէս Պետերբուրգում հրատարակուող «Հիւսիսը», նոյնպէս և Թէոդոսիայի «Ծիածանը», (Մասեաց Աղաւնին): «Մօտենանք մեր երկրին և գանք Թիֆլիս Այստեղ ունէինք մի պատւական ամսագիր «Կառնկ Հայոց աշխարհի», որ չնայերով իր բովանդակութեան արժանաւորութեանը, հազիւ չորս տարի զիմացաւ և թէ ստորագրուողների սակաւութեան ու թէ ընտանեկան դժբաղդութեան պատճառով նրա խմբագիր Մարկոս Աղաբէգեանը 1864 թւի սկզբին թողեց ամսագիրը և գնաց Կ. Պոլիս: Այս հրատարակութիւնը յանձն առաւ վերականգնացնել 1865 թւից Մոսկւայի համալսարանի կանդիտատ Ստեփաննոս Ստեփանէն, որի մասին—յետոյ: Կառնկից, աւելի ծաւալ պիտի ունենար 1858 թւականից Թիֆլիսում հրատարակուող «Մեղու Հայաստանի» շարաթաթերթը, որպէս լրագիր: Սա առաջի տարին ունեցաւ մօտ 700 ստորագրուող, յետագայ 1859 թւին աւելի պակաս, ապա 1862 թւին նրա խմբագիր Ստեփաննոս քահանայ Մանդինեանցը խոշոր տառերով տպեց իր թերթի մէջ հետևեալ ծանոթութիւնը, որ բերում ենք բառ առ բառ՝ Ահա տարին վերջանում է և լրագրի փողն զեռ շատերից չենք աստացած, և այս քանի շարաթ է, որ տպագրութիւնը լետ է ընկնում, և պատճառը ծախսի փող չունենալն է որ զոնէ տպարանի և թէ թղթի փողը տալ: Դեռ տարեկան փողը չուողներին թէ Թիֆլիզ և թէ դուրսը թուղթ գրելով դադարե-

ցայ, Թիֆլիզումը մարդ ուղարկելով բեզարեցայ, և չստացայ չվճարողներէց: Ահա այս է խմբադիրներին նոցա օգնական լինելը, ահա երևում է մեր ազգի եռանդի սառած լինելն, որ ոչինչ ազգային դործ առաջ չէ դրնում: Իտալեանսկի օպերա սկեռք է, որ լօժեր առնեն, և ոչ թէ լրագիր կամ օրագիր ազգային լառաշարդիմութեան: 1858 թւից սկսել եմ մինչի այսօր, որ է Հինգ տարի, և Հինգ տարւան էլ նիսիէք կան, մանաւանդ 1861 և էս 1862 թուերումը: Տեսայ ազգի սէրն ու եռանդը և ձեռք քաշեցի, միայն կրխնդրեմ, կաղաչեմ, կրպաղատեմ, որ ինչպէս Թիֆլիզումը, նոյնպէս և դրսի քաղաքներումը մնացած նիսիէքը ուղարկեն, որ ես էլ զաւակների տէր եմ, պարտքի տակ չմնամ: Թիֆլիզումը՝ լրագիր բաժանողին տան, իսկ դրսի քաղաքներից ուղարկեն իմ վերայ: Ս. Ք. Մանգինեանց (Մեղու Հասաստանի, 1862 թ. №49):

Այս հատուածից շատ լաւ հասկացւում է որպէս խրմբագրի հմտութիւնը և գրելու ձևը, նոյնպէս և լրագրի բարոյական ու նիւթական գրութիւնը: Իմե՞ծ բաւականութիւն կարգացող հասարակութեան, Մանգինեանց քահանան 1862 թւի վերջին ծախեց իր թերթի հրատարակութեան իրաւունքը Համբարձում Էնֆիաճեանցի վրայ: Վերջինս հրատարակիչ գառնալով՝ Մեղուի խմբագրի պաշտօնը յանձնեց Պետրոս Սիմէօնեանցին: Սա Նոր-Նախիջևանցի մի երիտասարդ էր, որ եղել էր Դորպատի համալսարանում, բայց զեռ ուսումը չաւարտած, վերագարձել էր Թիֆլիս և աստեղ մասնաւոր տներում գասատութիւնով էր պարապում: Երբ 1861 թւին Թիֆլիսի մէջ սկսեցին կռիւները Ջալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոսի և Թայիրեան անւանեալ հոգաբարձուների դէմ, Սիմէօնեանցը ոչ միայն շարժողութեան պարագլուխներից մէկը դարձաւ, այլ և գրաւեց կռուող երիտասարդութեան սիրտը և մի առանձին ընդունակութիւն ցոյց տւեց թէ Ջալալեանին թաւալելում և

Թէ որա յաջորդի ընտրութեան մէջ: Եւ թէ և Ներսիսեան զըպրանոցի ղեկավարութիւնը նոր հոգաբարձուների ձեռքն անցնելովը ամեն ինչ, ըստ երևոյթին, հանգարուեց, բայց Սիմէօնեանցը ղեռ չէր վերջացրել իր կուսակցական հաշիւները հակառակորդների հետ և ահա երկրիս միայնակ հայ լրագրի տէրը գառնալով նա մի սարսափելի ղէնք էր ձեռք բերում անպայման յաղթութիւն տանելու համար: Սկսելով Մեղուի խմբագրութիւնը 1863 թւի սկզբից, Սիմէօնեանցը իրան մշտական աշխատակից ընտրեց Ստեփաննոս Պալասանեանին և Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանին: Առաջինը մի Մոլդաւիացի հայ երիտասանդ էր, որ ուսել էր Ալվազովսկու Փարիզի կոլէժում, տպագաստու էր եղել նոյն վարդապետի Թէոդոսիայում բացած ուսումնարանում, յետոյ եկած էր Թիֆլիս և մտած Ներսիսեան զպրանոցը գաստուռի սրշտօնով: Նա բաւականին ծանօթ էր Հայոց լեզւի և գրականութեան հետ, գիտէր ֆրանսերէն և արդէն յայտնի էր հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ քանի մի աչքի ընկնող յօդւածներով: Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանցը աւարտած էր իր ուսումը Թիֆլիսի գիմնազիայում և որպէս նախկին աշակերտ Ներսիսեան զսրանոցի գիտէր թէ գրաբարը և թէ աշխարհաբարը, բայց մասնաւորապէս մի առանձին սէր ունէր ղէպի Թիֆլիսեցիների բարբառը, որի ուսումնասիրութեանը նւիրած ունէր իր բոլոր կեանքը:

Սիմէօնեանցի խմբագրութիւնով 1863 թւին սկսած Մեղուն մի առանձին փոփոխութիւնների շնթարկեցաւ: Խմբագրական յօդւածները մութը և անորոշ յարձակումներ էին անյայտ և անանուն անձնաւորութիւնների ղէմ ու գուցէ հասկանալի միմիայն խմբագրութեանը շատ մօտիկ մարդկանց համար: Պալասանեանի գրւածները շատ սակաւ էին երեւում և միայն Տէր-Աղէքսանդրեանն էր առանձին եռանդ ցոյց տալիս, լրագրի գրեթէ ամեն համարում ղետեղելով Թիֆլիսի բարբառով գրած ֆէլիէտօններ, որոնց նիւթերն էլ վերջրած էր միմիայն Թիֆլիսի Հայոց կեանքից: Քաղաքիցս գուրս, գա-

ւառները խորին լուսթիւն էին պահում և 1863 թւին «Մեղուի» մէջ տպւեցաւ ընդամենը մի աննշան թղթակցութիւն, իսկ 1864 թւին—չորս նամակ:

Բայց աւելի լաւ հասկանալու համար թէ ինչպէս էր ընթանում Սիմէօնեանցի «Մեղուն» և ինչ համակրութիւն էր վայելում դա հասարակութեան կողմից, բերում ենք նոյն իսկ «Մեղուի» մէջ հրատարակւած տեղեկութիւնները: 1864 թւին յիշեալ լրագիրը ունէր 237 բաժանորդ, բայց սրանցից վճարած էին ստորագրութեան փողը միայն 183 հոգի: Տարեկան մուտքն էր 1098 ռ., ծախսը 1245 ռ., որից խմբագրատան ծախս 60 ռ., յօդւածների համար 50 ռ., իսկ մնացածը տպարանին, թղթին, ցրւիչին և փոստային: (Տես. «Մեղու» 1864 թ. № 50): Այս 127 ռուբլիի պակասով Սիմէօնեանցը մտաւ 1865 թւի շրջանը և շարունակում էր ուղարկել իր լրագիրը այնպիսի անձանց, որոնք ոչ ստորագրւած էին, ոչ վճարած: Վերջիններս քանի մի ամիս ակամայ ստանալուց յետոյ, վերջապէս սաստում էին ցրւիչին ալլևս չբերել իրանց յիշեալ լրագիրը: Այդ երևոյթը Սիմէօնեանցը վերաբերում էր իր գրչի սրութեանը, յարձակողական ուղղութեանը և թշնամիների չարութեանը: «Մեր յարգոյ բաժանորդագիրներից ոմանք, գրում է Սիմէօնեանցը, երկու կամ երեք ամիս «Մեղու Հայաստանի» լրագրի համարները ստանալից յետ, յայտնում են, որ էլ չեն կամենում ստանալ, գուցէ դժգոհ լինելով որ և իցէ յօգուածից . . . (Մեղու, 1865 թ. № 11): Ինչևէիցէ 1865 թւի վերջերում լրագրի մէջ տպած «Մեղուի հաշիւ» յօդւածից երևում է, որ այս անգամ էլ 270 բաժանորդներից վճարած են միայն 150-ը: Մուտքը եղել է 1000 ռ., ծախսը 1250 ռ., և բացը 250 ռ.: (Մեղու 1865 թիւ № 49):

Իսկապէս Սիմէօնեանցը ինքը շատ լաւ էր հասկանում, որ իր լրագրի անյաջողութեան պատճառը ամենևին թշնամիների յարած չարութիւնները չեն: Երբ մի Մոսկուայցի պարոն, իր նամակի մէջ դէպի «Մեղուի» խմբագրութիւնը, դան-

գատուում էր, որ լրագրի մէջ ոչ մի տեղեկութիւն չկայ գաւառներին ազգայինների մասին և թէ հարկ է հայաբնակ քաղաքներում թղթակիցներ ունենալ, որից լետոյ ստորագրողների թիւն էլ կը շատանայ, Սիմէօնեանցը շփոթեալած հետեւեալ խորհրդածութիւններն է անում. «Մինչև ցայժմ, գրում է նա, զեռ ևս ճշդութեամբ չենք կարողանում որոշել, թէ քնչ է պատճառը, որ մեր մէջ լրագիրները ու օրագիրները ամենեւին ընթացք և յառաջագիւտութիւն չունին. արդեօք ժողովրդեան անընթեքասիրութիւնն է պատճառը, թէ օրագիրների նորա ճաշակին անյարմար և անհետաքրքրական լինելը: Բայց և յիշ մի լրագիր կամ օրագիր կ'ունենայ իրան յատկացեալ կատարելութիւններից գոնէ մեծ մասը, այն ժամանակ հեշտ կ'լինի այս հարցը վճռելը: Կլուտանք որ առաջիկայ տարին օգնական կլինի մեզ այս հարցի վճռման մօտենալուն, ազնւամիտ և անձնանէր ազգայնոց նպաստաւորութեամբը (Սեղու. 1864 թ. № 41):» Եւ այդ սլարդ հարցը Սիմէօնեանցը դարձեալ վճռած չհամարեց, երբ 1865 թւի վերջին տեսաւ, որ այդ «ազնւամիտ և անձնանէր ազգայնոց» թիւը մէկ տարեայ մէջ 183-ից հասաւ 150-ի, և նրանց «նպաստաւորութիւնն» էլ 1098 ռուբլու տեղ դարձաւ, որպէս ասացինք, 1000 ռուբլի:

Հիմա տեսնենք թէ Սիմէօնեանցի Սեղուն, ինչ աշխարհահայեցողութիւն ունէր երկրիս հայերի կենցաղավարութեան և գործունէութեան վրայ:

1865 թւի Սեղուի, առաջին համարում Նոր տարեայ շնորհաւորութիւն, անունով լողածի մէջ նա գրում է՝ «Մի հայեցուացք գցենք ամեն հայաբնակ տեղերի վրայ, տեսնենք քնչ է կատարուել անցեալ 1864 տարի և ինչ յոյս կայ այս տարուայ համար. . . : Եղևիտածիմ աղօթում է, տղարանը լուռ է, թէև նիւթը բանելու խիստ շատ. իսկ ուսումնարանը հին գրութեան մէջ է: Երևուանը երևելի պէտք է լինէր, ըստ որում ազգի կենդրոնումն է, միայն քօղով է ծածկել իրան,

որ ոչ ոք չտեսնէ նորա պակասութիւնը. մի ուսումնարան ունի, ինքն էլ չգիտէ թէնչ անէ նորա հետ: Հիմնախօսքն ասելով, կարծես, հնացել է, հիւանդ ծեր մարդու պէս գողինքումը պակաս, հառաչում է ու զի քաջում ազգային բարոյական կրթութեան մասին: Արուստ, ճոխ զիւղաքաղաքը, փող է դիզում և գանձ ժողովում. թէնչ նպատակով ինքն էլ չգիտէ մեղրաճանճի պէս մեղր շինում է, հալըաթ ուտող կը գտնվի: Շուրջը մի մեծ լապտեր էին վառել, որ իրանց երկրի միգապատ բնութեանը առաջն առնեն, որ մարդիկ մթնում մանգալիս չվեր ընկնեն ու գլուխները չկտորնեն, միայն թշնամիք փշեցին հանգրքին մոնը ու այնուհետև խաւարի մէջ մէկ մէկու խփում են, վիրաւորում են, հալածում են, առանց ճանաչելու, թէ ով է իրանց բարեկամը և ով թշնամին: Բարոյն ծովեզերեայ է, դուստ ծովի բնութիւն ունի. երբեմն ալեկոծվում է ու սաստիկ շարժում և երբեմն հանգարտվում է՝ ազգային լառաջագիմութեան նշող չէ ցոյց տալիս: Շարժանքի երկրաշարժից քանդած է, պէտք է բոլորովին նորից շինվի: Գանձակը անգանձ գանձարան է: Գորիւն, կարծես, կորած էր ու գտնվելու վրայ է: Մուկիսն մի Հիւսիսափայլ ունի, որնոր փայլում է. միայն սորա վիճակն էլ ցաւալի է և անորոշ, ըստ որում նորա լուսատու լապտերին ձէթ չեն տալիս և մէկ էլ Ռուսիոյ Համբաւարեր ունի, որ Ռուսիոյ համբաւներ է բերում, իսկ ազգային լուրեր շատ քիչ, որովհետև հեռու է ազգից: Պետերբուրգ հոյակապ է, առողջ և գեղեցիկ. «Հիւսիս» մի ունի, որնոր կենդանի սյակներն է նորա. նոր-նախիջեռանը զեռ ոչինչ չունի, նոր պէտք է սկսէ գործել ու ամեն բան նոր պէտք է կանգնէ: Թեոյոյս մի մեծ հոյակապ շինուած ունի, որնոր կոչվում է Խալիպեան ուսումնարան և մի Ծիածան, որնոր երբեմն ամպերումը երևում է գոյնզգոյն և մարդոց տալիս է դուշակել, թէ այն տարի ինչ աւելի կլինի, հացը թէ գինին: Թիֆլիզ մեծ, հարուստ, ճոխ և ամենից բազմահայ քաղաքն է: Սա Ռուսաս-

տանի Հայոց բարոյական կրթութեան և լուսաւորութեան աղբիւրն է, մեծ աւագանն է, որտեղից պէտք է խողովակներով ջուր երթալ ամեն հայաբնակ քաղաքները, որոնք գրեթէ ամենքն էլ ծարաւ են: Այս աւագանի ջուրը շատ պղտոր է, որովհետեւ զանազան մեծ և փոքր կենդանիներ լուզում են անգազար նորտ ջուրը և չեն թողնում պարզվելու: Մի ուսումնարան ունի, որնոր ոչ շէն է և ոչ անշէն. մէկը ծեփում է նորա պատը, որ ցուրտ չմտնէ ներս, միւսը քանդում է ծեփը, այնպէս որ նա այսօր գեղեցիկ է, էգուց տղեղ, այսօր լառաջագէմ է, էգուց լետագէմ, այսօր բարեկարգ է, էգուց անկանոն, միշտ տատանման վիճակի մէջ է: Թիֆլիզը ունէր մի „Վառնկ“ էլ, որնոր երբեմն աշունքին և գարուքին թէ և շատ բարձրից, կռկռում էր և ստիպում մարդոց իրանց հայեցուածքը գէպի երկինք գարձնելու ու Աստուած լիշելու, բայց 1864-ին նա էլ աներևութացաւ. ասացին՝ մեռաւ, բայց սուտ է եղել, միայն հիւանդ է եղել ու կազդուրվելու վրայ է. ահա երեք ամիս է թևերը թափ է տալիս, որ թռչի, բայց չէ կարանում. երանի թէ շատ բարձր չթռչի, որ ձայնը լսելի լինի մարդոց: Թիֆլիզ մի „Մեղու“ էլ ունի, որնոր բրգզում է ու խայթում, որովհետեւ չար է. շատերը սրերով և բիրերով, հրացանով ու թնդանոթով լարձակում են վրան, որ սատկեցնեն. միայն նորա բաղդն է, որ պզտիկ է, լաւ նշան չեն կարողանում դնել թշնամիք, ու նա գեռ կենդանի է, ազատվելով թշնամիների հարուածներից. ոմանք էլ չեն լսում նորա բզզոցի ձայնը, որովհետեւ խուլ են, սրանց ազուաւի զրզրայ է հարկաւոր:

Այսպէս ահա զցեցիկնք մեր հայեցուածքը ազգի բարոյական վիճակի վրայ. այժմ շնորհաւորենք տեսածներս. երանի հարկ չլինէր այս ծէսը կատարելու: Շնորհաւոր նոր տարի, շնորհաւոր լետադիմութիւն, շնորհաւոր երկպառակութիւն, շնորհաւոր խաւար, և շնորհաւոր խեղճութիւն ամէն կողմանէ՝ (Մեղու 1865 № 1):

Ահա այսպէս էր Պետրոս Սիմօնեանցի գրելու ձևը, այսպէս էր նրա լեզուն, այսպէս էր նրա շրջահասկեցողութիւնը:

Գործիս ծրագրից շատ շեղած կըլինէինք, եթէ խօսէինք Պետերբուրգի հայ ուսանողների հետագայ փայլուն շրջանի մասին, երբ վերև լիշուած խմբին աւելացան դարձեալ մի քանի հայադէտ, ջանասէր և վառվառն երիտասարդներ: Նրանք ընկերական ջանքով թարգմանեցին և տպագրեցին մի քանի դասագրքեր և օգտաւէտ աշխատութիւններ, իսկ մեր պարբերական թերթերի մէջ հանդէս գուրս գալու միտքը մայրաքաղաքի հայ ուսանողների մէջ ծագեց դեռ 1864—1865 թւերին: Այդ նպատակի համար կամայ թէ ակամայ ընտրւեցաւ այն ժամանակ Թիֆլիսում հրատարակող Պ. Սիմօնեանցի «Մեղուն»: Առաջին քալ անողը և հանդէս գուրս եկողը եղաւ Գէորգ Եւանգուլեանցը դեռ 1864 թւին: Սրան հետևեց Գրիգոր Արծրունին, որի անդրանիկ յօդուածը, որպէս կըտեսնենք, տպւեցաւ 1865 թւի «Մեղուի» 13 և 14 համարներում:

1865—1866 թւի ձմեռը Գ. Արծրունին հիւանդացաւ և այլևս չէր կարողանում գիմանալ Պետերբուրգի կլիմային: Իժիշկների խորհուրդով, նա ստիպուած եղաւ թողնել Ռուսիայի մայրաքաղաքում իր եղբորը՝ Անդրէասին և ինքը շտապեց գնալ Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքը առողջութիւնը վերականգնուելու համար: Նիցցայից մի առժամանակ գնաց նա Բուտլըլակէն գիւղը, երևի կոսմիսով բժշկուելու համար: Մօտ մի տարի մնալով Ֆրանսիայի լիշեալ վայրերում և ազատ լինելով համալսարանական պարասյուններից, Արծրունին նոյն 1866 թւին շարունակում էր գրել յօդուածներ մեր պարբերական թերթերի համար:

1867 թւի սկզբից Գրիգոր Արծրունին գտնոււմ է Շւէյցարիա, ուր որպէս ազատ անկնդիր մի քանի դասախօսութիւններ է լսում նախ Յիւրիխի, ապա ժընէվի համալսարաններում: Եթէ ճիշդ են Արծրունու «Հակական աշխարհում»

տպագրւած յօդւածների տակ նշանակած թւերը և քաղաքները, ապա 1868 թւի փետրուարին նա դարձեալ գտնուում է Նիցցա և յետոյ Վենետիկ: Այնուհետև անցնում է, մտնում Հէյդլբէրգի համալսարանը, ուր փիլիսոփայական ֆակուլտէտում մասնագիտութիւն է ընտրում իր համար քաղաքա-անտեսութեան պատմութիւնը և առհասարակ սօցիալական գիտութիւնները: Այտեւի լսում է նա նշանաւոր Բաու,¹⁵⁾ Բլունչի¹⁶⁾ և Տրէյչլէ¹⁷⁾ պրօֆէսորներին: Բնագիտական բաժնի մէջ նա լսում է Հէյմհօլցի¹⁸⁾ Բնական գիտութիւնների ընդհանուր հետեւանքները՝ և Վունդի¹⁹⁾ «Համեմատական անարօրօգիա» դասախօսութիւնները: Մօտ երկու տարի աւանդութեան հետեւանքը այն եղաւ որ հարցաքննութիւնից յետոյ, 1869 թւի

15) Կարլ Հէնրիխ Բաու, նշանաւոր գերմանացի անտեսագէտը, ծն. 1792 թ., 1822 թւից դասախօսում էր Հէյդլբէրգում, ուր † 1870 թ. յայտնի են աւելի նրա «քաղաքա-անտեսութեան դասագիրքը» և 1834—1853 թւերին հրատարակած «քաղաքա-անտեսական արտիք»:

16) Յովհան Գասպար Բլունչի, ծն. 1808 թ., գերմանական անտեսագէտ, պարագուլիս ազատամիտ կուսակցութեան, պետական գիտութիւնների դասատու Հէյդլբէրգում, նշանաւոր է իր գիտական գրւածներով:

17) Հէնրիխ Տրէյչլէ, պատմաբան և հրատարակախօս, ծն. 1834 թ., պրօֆէսոր նախ Փրէյբուրգում և Կիլում, իսկ 1867 թւից Հէյդլբէրգում, ապա 1874 թւից Բէրլինում: 1871 թւից գերմանական թէյլտադի անդամ էր և եռանդաւ աշտտանի ազգային-ազատական կուսակցութեան: 1866 թւից խմբագրում էր «Պրուսացոց տարեգրութիւնները»: Ունի բազմաթիւ գրւածներ:

18) Լ. Ա. Հէյմհօլց, նշանաւոր ֆիզիկոս և ֆիզիօլոգ, ծն. 1821 թ., պրօֆէսոր էր նախ Հէյդլբէրգում, ապա 1870 թւից Բէրլինում: Ետև նշանաւոր գիւտեր ունի արած ֆիզիկայի և ֆիզիօլոգիայի վերաբերութեամբ, մանաւանդ աչքի և ականջի մասին:

19) Վունդը, Ժամանակակից գերմանացի ֆիզիօլոգ և անարօրօգը, յայտնի է իր քանի մի նշանաւոր գրւածներով, որպէս «մարդու ֆիզիօլոգիայի ձեռնարկ», և այլն:

Հոկտեմբեր ամսին նա ստացաւ վկայական (գիւլլօմ) Հէյդլբէրգի Համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետի դօքտօրութեան: Այս աստիճանին արժանանալուց լետոյ, 1869 թւի նոյեմբերի սկզբին Գ. Արծրունին զնաց Փարիզ, ուր սկսեց Հասարարանումը լսել քաղաքատնտեսական դասեր, բայց երկար չմնաց, որովհետեւ Հետագայ 1870 թւի յունւարին նա արդէն Վիէննա է: Այստեղ անցկանցնելով նոյն ձմեռը, Գ. Արծրունին Վիէննայի Մխիթարեանների մօտ պարապում էր Հայերէնը ուսանելով, իսկ Համալսարանում լսում էր Լօրէնց Շաէյն²⁰⁾ և ուրիշների քաղաքատնտեսական դասախօսութիւնները:

1870 թւի մարտ ամսին Գ. Արծրունին արդէն գտնուում է Վենետիկ, ուր քանի մի ամիս մնալով՝ Մխիթարեան միաբան Հ. Իգնատիս Կլարեղեանի մօտ Հայերէն է ուսանում: Նոյն 1870 թւի յունիսի վերջերում նա դարձեալ գալիս է Հէյդլբէրգ, ուր կրկին լսում է քաղաքատնտեսական դասեր, բայց այստեղ էլ երկար չմնալով, սեպտեմբերին արդէն վերադառնում է է Թիֆլիս—Հօր մօտ:

Այդպէս ահա 1863—1870 թւերին, այսինքն Եօթը տարւալ մէջ, Գ. Արծրունին փոխում է հետևեալ Եօթը Համալսարաններ՝ Մոսկուայի (1863), Պետերբուրգի (1865), Յիւրիխի (1867), Փրնէվի (1867), Հէյդլբէրգի (1868, 1869, 1870), Փարիզի (1869), Վիէննայի (1870) և միևնոյն ժամանակ ուսանում է Հայերէնը Մխիթարեանների մօտ նախ Վիէննայում, ապա Վենետիկում: Թէ որ աստիճանի օգտաւէտ պիտի լինէր այդպիսի շարժուն կեանքը հիմնական գիտութիւններ ձեռք բերելու նկատմամբ — չգիտեմ, միայն ակնյայտ է, որ շարունակ ճանապարհորդութիւնը և Եւրոպայի բազմաթիւ քաքաքներ անցնելը, ինչպէս առհասարակ ամենայն ճանապարհոր-

20) Լօրէնց Շաէյն, ծն. 1815 թւին, իսկ 1855 թւին Նշանակեց պետական գիտութիւնների պրօֆէսօր Վիէննայում: Ունի բազմաթիւ նշանաւոր գրածներ:

գութիւն, նպաստեց ճանապարհորդի մտաւոր զարգացման և բաւականաչափ վերականգնացրեց նրա մարմնական առողջութիւնը: Այդ մտաւոր զարգացման արդասիքը քայլառքայլ և հետեւաբար երևում է Պ. Արծրունու Հայոց պարբերական հրատարակութիւնների մէջ զետեղած յօդածններում:

Որպէս զի այդ գրութիւնների ուղղութիւնը և նրա զարգացման քայլերը լաւ հասկացուին, հարկ եմ համարում կրկին լիշեցնել այն իրողութիւնը, որ Պրիգորը, շատ կանուխ զրկւելով մօրից, իր մանկութեան ժամանակ զուրկ է եղել մայրական բնածին սիրուց և գգւանքից: Նրա ալրի մնացած հայրը թէև ոչինչ չէ խնայել այնուհետև իր որդիներին բարի կրթութիւն տալու համար, բայց որդիքը հօր մէջ տեսել են միշտ մի խիստ պահանջող, կամակոր և բռնացող ուժ, որ ամեն կերպ սահմանափակած է որդոց կենսական ազատութեան պայմանները: Երբ 1861—1862 թ. Պրիգոր և Անդրէաս պատանի եղբայրները իրաւունք ստացան իրանց այգիից վար իջնել իրանց զաւերէ-ալի վերին յարկում պտըտելու—այդ նրանց աչք բաց անելու առաջին քայլն էր, իսկ Թիֆլիսի գիմնազիա մտնելը—երկրորդը: 1863 թւին գնալով Մոսկւա, Պրիգորը որքան որ ազատ զգար իրան, այնուամենայնիւ ազատ չէր, քանի որ հայրը գիմած էր իր Մոսկւայի բարեկամներին հսկողութիւն ունենալ իր որդու—այս անփորձ երիտասարդի վրայ: 1864 թւի կէսին տեղափոխւելով Պետերբուրգ, ուր եկած էր և Անդրէասը, Պրիգորը դարձեալ մի որոշ շրջանի բարոյական վերահսկողութեան տակ էր և չունէր այն ինքնագլխութիւնը և կամքի ազատութիւնը, որ այնքան կարևոր է մարդու զարգացման համար: Բայց ահա 1866 թւի սկզբին նա թողնում է Ռուսիայի մայրաքաղաքում իր եղբօրը, ընկերներին և ամենայն ծանօթութիւն ու վստահելով միմիայն իր ուժի վրայ, անցնում, գնում է հեռաւոր Նիցցա: Որպէս զերութիւնից փախած մի երիտասարդ, նա միայնակ նստում է նաւ, բացում է առաջատըր և յանձնում է բաղդը հողմերին: Հրատուրիչ է թւում նրան առաջը բացող կեն-

ասկան ծովի ընդարձակ ծառայր և առաջին ազատ քաշած շունչը լիշեցնում է նրան երեկւայ կրածը, կաշկանդւած դրութիւնը: Եւ ահա հեռաւոր վայրերից նա բողոք է բառնում իր հայրենիքում եղած մեր ծնողների բռնակալ խնամատարութեան դէմ, ընտանեկան և հասարակական յարաբերութիւնների դէմ . . . :

Այսքանը բաւական է, որ անցնենք Գրիգոր Արծրունու սկզբնական գրւածներին: Նշանաբան առնելով Գէօտէի Ֆառասից այն խօսքերը թէ՛ «Դոռ շես կարող մի մեծ թան շինել՝ ու անս սկսում ես փոքր թանից», Գ. Արծրունին 1865 թւի ապրիլի 17-ին տպում է «Մեզու Հայաստանի» լրագրում (№№ 13 և 14) Պետերբուրգում գրած իր անդրանիկ յօդւածը «Բնական գիտութիւնների նշանակութիւնը դաստիարակութեան մէջ» վերտառութիւնով: Հաստատելով այն միտքը, թէ գաստիարակութեան նպատակը պիտի լինի դարգացնել երեխայի միտքը բնական գիտութիւնների միջոցով և ոչ թէ լցնել նրա գլուխը չոր գիտութիւններով, Արծրունին ասում է «մենք էլ ունինք լատիներէն լեզուի նման մի լեզու՝ մեր գրաբառը, ունինք նաև Աստուածաշունչ, բրիտանիական հրահանգ և այլն, որոնք թէպէտ շատ հետաքրքիր և օգտաւէտ առարկաներ են, բայց երեխորանց համար անհասկանալի և ուրեմն վերացելու: Եւ ճշմարիտ, ամենին մեզանից յայտնի է, ինչ գթուար է և ձանձրալի երեխի համար գրաբառի հարմունքներ և խոնարհմունք սովորել, կամ թէ Մսերի գրքով Աստուած բառի նշանակութիւն մեկնել:»

Սրանից լետոյ նոյն 1865 թւի «Մեզուի» № 23-ում տպւեց Գ. Արծրունու երկրորդ յօդւածը՝ «Երկու խօսք աղջկիւնանց դաստիարակութեան վրայ», որ նմանապէս գրած է Պետերբուրգում: Առաջ բերելով Բօկլի, Կ. Ֆօխտի, Ա. Կոլաչէկի և ուրիշների գրւածներից հաստատներ յօգուտ կանանց գաստիարակութեան, հեղինակը, որ մի քանի հայ ըն-

տանիքների հետ առաջին անգամ ծանօթացել էր միմիայն Մոսկւայում և Պետերբուրգում, և այն էլ այնպիսի ընտանիքների հետ, ուր մայրերը որդիների հետ օտար լեզուով են խօսում, հեղինակը, ասում ենք, զայրանալով գրում է՝ «մայրաքաղաքներումը մեր տնային կրթութեան մէջ կայ մի ուրիշ անպիտան կողմն էլ: Երեխերք մոռանում են իրանց լեզուն, ուրեմն և զրկվում են իրանց զարգացման բնական միջոցից. կորցնում են սէրը դէպի իրանց ազգը և շատ անգամ էլ ատում են իրանց հայրենակիցներին: Եւ միևնոյն ժամանակը ինչպէս հայրերը, նոյնպէս և որդիքը, չափազանց հպարտ են և ինքնահաւան, երեւի էնդուր, որ չունին ոչ ազգ, ոչ կրօն, ոչ լեզու, ոչ էլ առողջ միտք. . . :

1866 թւին գնալով Նիցցա համալսարանական պարասյմունքներից հանգստանալու և առողջութիւնը վերականգմելու մտքով, Գ. Արծրունին շարունակում է գրել: Եւ որովհետև այդ միջոցում Թիֆլիսում հրատարակում էին որպէս Պ. Սիմէօնեանցի «Մեղու» շաբաթաթերթը, նմանապէս և Ս. Ստեփանէի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը—երկուսն էլ տարբեր ուղղութիւններով և միմեանց հետ միշտ բանակուելի մէջ—Արծրունին հեռու պահելով իրան կուսակցական ձգտումներից շարունակում է միաժամանակ մասնակցել երկու հրատարակութիւնների մէջ էլ: Այդպէս ահա տպելով 1867 թւի «Մեղուի» №49-րորդում «Ազգային գրնարուններ» վերտառութեամբ Նիցցայում գրած յօդուածը, նա նոյն ժամանակ ուղարկեց «Հայկական աշխարհին» (1867 թ. №4—5, էր. 177—182) եղածօնգ Աբու «Le Progrès» յայտնի աշխատութիւնից քաղած «Աշխարհներ» գրութիւնը: Այս գեղեցիկ յօդուածը, ասում է իր կողմից «Հայկական աշխարհի» խմբագրութիւնը, մենք հեռու տեղից, փէնէվից, ստացանք վերջին օրերում մի հայկական ազնիւ երիտասարդից, որը ինչպէս լսել էինք, գնացել էր Նվեյցարիա իւր առողջութիւնը վերականգնելու: Հասկանալի է, որ յօդուածս

առանձին նշանակութիւն ունէ մեզ Համար և շտապեցինք նրան հրատարակելու, մանաւանդ սրա գեղեցիկ մտքերը շուտ հաղորդելու ընթերցողներին։

Բոլոր վերոյիշեալ յօդածները նկատելով իբրև թարգմանական գրածներ, թէև հեղինակը ըստ իր ոյժին աշխատել է նրանց հայացնել, մենք կանգ ենք առնում Բնուէրակէն գիւղում յօրինած և «Հայկ. աշխարհի» 1867 թ. №9-ի մէջ տպած «Գնորդատուանի սպիտակութիւն եւ համալստան» գրութեան վրայ։ Բնաբան ընտրելով իրան Հէրշլի խօսքերը, թէ «Առաջագիծութեան Համար հարկաւոր է մարգիս ոչ թէ միայն շատ բաներ սովորել, այլև հարկաւոր է նրան շատ բաներ մոռանալ», Գ. Արծրունին աշխատում է հաստատել որ Թիֆլիսի մէջ համալսարան հաստատելը, որպէս ցանկանում են ծնողներից շատերը, ոչ թէ օգտաւէտ կրլինի, այլ վնասակար։ Մեր ծնողները, ասում է նա, կարծում են բողոքաւորեցնելու և բարեբարութիւն անելու իրանց երեխաներին, պահելով նոցա անդադար հնազանդութեան տակ իրանց գերդաստանում։ Ասենք Թիֆլիսում համալսարան կայ։ Ասենք ես երեկ գիմնազիստ էի Թիֆլիսի գիմնազիայում և այսօր միւսնոյն քաղաքի մէջ ուսանող զարձայի Փոխվեցաւ արդէօք իմ գրութիւնս։ Ամենեին ոչ։ Այսօր երեկվան նման ես դասերից յետոյ տուն եմ գալիս, նոյնպէս տեսնում եմ իմ գերդաստանի կեանքը, նոյնպէս լսում եմ իմ ծնողների խօսակցութիւնը, նոյնպէս երեխայ եմ։ Երիտասարդի համար աւելի հեշտ է իւր խելքը զարգացնել իւր գերդաստանից հեռու ապրելով, քան թէ իւր ծնողների մօտ մնալով։ Հարկաւոր է մոռանալ գերդաստանի մէջ ստացած թիւր և ցուրտ մտքերը, բարբերի և վարքի կոպիտութիւնը և երեխայութիւնից գլխի մէջ արմատացած նախապաշարմունքը։ Որքան շատ կերթան մեր երիտասարդներ Ռուսաստան կամ արտասահման, այնքան լաւ կրլինի։ Ես չեի կամենալ, որ համալսարան լինէր մեզանում, որովհետև մեր հասարակութիւնը բացված չէ ամենեին։ Եթէ Թիֆլիսում լի-

ներ համալսարան, երիտասարդ ուսանողները բացված չէին կարող լինել, որովհետև ծնողները չզարգացած և տղէտ լինելով, պահում են միշտ երիտասարդներին մտաւորական ստրկութեան մէջ, Այնուհետև հեղինակը խորհուրդ է տալիս՝ համալսարանի տեղ՝ բանալ երկրիս մէջ ամենուրէք հրապարակական դատախօսութիւններ:

Այս յօդուածը իր ժամանակին ձեռքէ ձեռք անցաւ և որքան որ տարօրինակ թւաց՝ ոչ ոք եղաւ լրագրութեան մէջ հերքող կամ վիճող ու միմիայն նոյն «Հայկ. աշխարհի» 1867 թ. № 10-ի մէջ (եր. 436) վկայեցաւ, որ Արծրունու այդ գրութիւնը «առանձին քաղցր տպաւորութիւն է գործել ընթերցողների վրայ»:

Սակայն հեղինակը, ինչպէս երևում է, մասնաւոր կերպով տեղեկացաւ, որ իր հետ ոմանք համաձայն չեն: Եւ ահա «Հայկ. աշխարհի» 1868 թ.ի № 5—6 մէջ տպւած է Գ. Արծրունու «Կրկին համալսարանի մասին» յօդուածը, որ վերօրինակի շարունակութիւնը կարող է համարուել: Հեղինակն ասում է՝ «չատերը այդ յօդուածի մէջ յայտնած մտքերի հետ չհամաձայնեցան: Մի քանիսը ասում էին թէ որ գիւղական ուսումնարանները ազդեցութիւն ունին ժողովրդի վերա, մի՞թէ համալսարանը չի ունենայ...»: Միւսները ասում էին թէ յօդուածը թէպէտև քանի մի տեղ ուղիղ մտքեր է պարունակում իւր մէջ, բայց խօսում եմ համեմատաբար, այսինքն որ իմ կարծիքով եթէ Թիֆլիսում հիմնուէր էլ համալսարան, նա թէպէտև օգուտ կըրերէր հասարակութեանը, բայց մինչև այն աստիճանին օգտաւէտ չէր կարող լինել, ինչպէս օրինակ Պետերբուրգի համալսարանը»:

Ըստ իր կարողութեան հերքելով Թիֆլիսի մէջ հիմնելիք համալսարանի օգուտները, Գ. Արծրունին գալիս է հետևեալ եզրակացութեանը: «Արեմն, ասում է նա, եթէ հիմնվել էր համալսարան Թիֆլիսում, նորա հիմնելու հետևանքները կըլինէին առաջին, որ երիտասարդներ չէին կարողանալ հիմնաւորապէս պարապել խրեանց ուսմամբ, որովհետև գործնական

միջոցներ չկան, երկրորդ՝ որ նոքա բացված չէին կարող լինել, որովհետև միջոց չէին ունենայ, ինչպէս օտար քաղաքներում, զարգացած հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ ունենայ, և վերջապէս երիտասարդներ չէին կարողանայ ազատվել նախապաշարմունքից, այնոր համար, որ ստիպված կրլինէին տղէտ, կամակոր և նախապաշարված ծնողների ազդեցութեան տակ մնայ: Սգուտը ուրեմն—ոչինչ, իսկ վնաս այն կլինէր, որ մի ամբողջ սերունդը կստանվէր մտաւորապէս և միևնոյն ժամանակ ուսման առարկաներն ևս երիտասարդները հիմնաւորապէս չէին իմանայ:

„Հին սերունդի և մեր սերունդի զանազանութիւն այն է միայն, որ նոքա չեն կամենում և հասկանում ևս չեն իւրեանց պակասութիւնները, իսկ մենք հասկանում ենք մեր պակասութիւններ: Մեր մէջ վատ վարքի և բարքի օրինակները, նախապաշարմունքը, կամակորութեան և բռնաւորութեան սովորութիւնները այնքան արմատացած են, որ մենք, նոր սերունդն ևս, այն բան հասկանալով և մեր բնաւորութեան զօրութիւնից բաւական յոյս չունենալով, պէտք է աշխատենք հեռացնել մեզանից մեր երեխաներ, ազատել նոցա մեր ազդեցութիւնից, նոցա հնար տալ ազատվելու անպիտան, կոպիտ ստրկութիւնից, նոցա հնար տալ մեր ընդդէմ կռւելու(?)“:

Պէտք է նկատել, որ այդ միջոցին Գ. Արծրունու գիտութիւնը հայերէնի մէջ այնքան թոյլ էր, որ թէ „Մեղուի“ և թէ „Հայկական աշխարհի“ խմբագրութիւնները ստիպւած էին ուղղել նրա ոճը: Բայց որովհետև Պ. Սիմօնեանցը և Ս. Ստեփանէն շատ տարբեր հայեացք ունէին ուղղագրութեան վրայ, այդ պատճառով Արծրունու յօդւածները „Մեղուի“ մէջ ուրիշ լեզուով էին տպւում իսկ „Հայկական աշխարհում“—ուրիշ: Այս տարբերութիւնների մասին Ս. Ստեփանէն հարցրել էր Գ. Արծրունու կարծիքը և ահա վերջինս նիցցայից 1868 թւի փետրւարին պատասխանում է՝ „Նս շատ շնորհակալ եմ“ Հայկական աշխարհ,“ օրագրի խմբագրութիւնից, որ նա այնպէս

գեղեցիկ կերպով ուղղում է իմ ոճը: Բայց միևնույն ժամանակ ես ամենևին արգելք չեմ դնի, եթէ ուրիշ օրագրի խմբագրութիւնը, „Մեղու Հայաստանի“ խմբագրութիւնը, իւր կարծիքների և իւր կանոնների համեմատ կուղղէ իմ ոճը: Թող ամէն օրագիր ուղղէ ոճը ինչպէս որ կամենայ. . . . ես սրան մեծ գին չեմ դնում: Ո՛րն է այդ երկու ոճերից առաւել կանոնաւորը. . . . Ծշմարիտ ձեզ ասեմ—ես չեմ համարձակի դատաւոր լինել այդպիսի բաներում, մանաւանդ որ, կրկնում եմ, ես ոճին մեծ գին չեմ դնում, լեզուին մեծ նշանակութիւն չեմ տալիս յօդվածի մէջ: Թող լեզուն հասկանալի լինի—այդ բաւական է: Առհասարակ կասեմ, ոճը և լեզուն մեծ նշանակութիւն չեն կարող ունենայ, երբ որ ազգի գլխաւոր պակասութիւնը— արգիտութիւն է: Երբ որ ձեր նպատակն է ազգին ինչ և իցէ միտք հասկացել, ազգին մտածել տալ—միթէ միևնույն չէ, ձեր ոճը, թէ „Մեղուի“ ոճը կլինի: Միթէ միևնույն չէ դուք ձեր յօդուածում „մարդուն“ կասէք թէ „մարդին“:

Ես հայկական լեզուի վերա չեմ նայում որպէս նպատակի վերա, բայց ինչպէս միջոցի վերա: Այ թէ „կարգանք հայերէն“, որովհետև „Հայերենք“,—այլ կարգանք հայերէն, որովհետև հայերէն առաւել լաւ ենք հասկանում, քան թէ ուրիշ լեզու: Սրագիր հրատարակեցէք ոչ թէ այն նպատակով, որ ընթերցողներից „հայասէրներ“ և „ազգասէրներ“ շինէք,—բայց այն նպատակով, որ Հայերից „մարդիկ“ շինէք:

Հասարակութիւնը չէ մտածում, ժողովրդի մէջ հասարակական կարծիք չկայ: Գոնէ օրագիրը պէտք է ուղղութիւն էր տուել հասարակութեան կարծիքին: Բայց ինչ ուղղութիւն են տալիս մեր օրագիրները: Գրեցէք մի յօդվածը, օրագիրը կասէ՝ „արժէ կարգաւ այդ յօդվածը“: Միթէ սա կրիտիկա է: Ի՞նչի արժէ կարգաւ այդ յօդվածը: Ասում է նմանապէս իմաստուն յօդված է: Ինչ է նշանակում „իմաստուն“: Միթէ այդ բառը հասարակութեանը կը հասկացնէ յօդվածի „ինչ լինելը“. . . . Օրինակ—իմ „համալսարան“ յօդվածի մասին պ. Հայասէրը „Հայ-

կակ. աշխարհ 1867 № 9) ասաց թէ նա «քաղցր տպաւորութիւն ունեցաւ հասարակութեան վերայ, Լ'նչի քաղցր տպաւորութիւն ունեցաւ նա հասարակութեան վերայ նորա համար, որ ես հայ եմ և հայերէն յօգված գրեցի, կամ նորա համար, որ ես ասացի թէ համալսարանի Հիմնելը առաւել վնաս կրերէ քան թէ օգուտ, որովհետև այն ժամանակ երիտասարդներ ստիպած կլինին քաղաքում և տգէտ գերգաստանի ազդեցութեան տակ մնալ: Կամ թէ նորա համար, որ ես հասարակական դատախօսութիւնների միտք տուի . . . Կամ թէ նորա համար, որ ես ասացի թէ որքան հեռու փախչենք մեր տգէտ ծնողներից, այնքան լաւ կլինի: Յայտնի չէ ինչի նա «քաղցր տպաւորութիւն» ունեցաւ: Մի թէ այդպիսի խօսքերը կարող են ինչ և իցէ օգուտ բերել կարգացողին: Մի թէ կարող են մարդին ինչ և իցէ միտք մեկնել, յօգված հասկացնել, ուղղել հասարակութեան կարծիքը ժողովուրդը չէ մտածում, և օրագիրը պիտի սովորեցնէ մտածել» . . . (Հայ. աշխարհ, 1868 № 2, 3):

Իբրև յաւելած այս գրութեան, Գ. Արծրունին ուղարկել է Ս. Ստեփանէն նաև երկու յօդուածներ՝ «Դրակասկոթիան չկայ» և «Իդէալիստներ» անունով: Ստանալով այդ գրուածները դեռ 1868 թւի յունւար ամսին, երկար ժամանակ Ս. Ստեփանէն չէր վստահանում տպել գրանց և հրատարակեց միայն տարւայ վերջը հետագայ ծանօթութիւնով: «Գրականութիւն չկայ» յօդուածը ստացելէնք յունվար ամսին: Բայց ցանկանալով օրագրում աւելի այնպիսի յօդուածներ հրատարակել, որոնց համար պատասխանատու կարող էինք մենք ևս դառնալ և որան այնպիսի յօդուածներից չհամարելով, դժվարանում էինք հրատարակել: Միևնոյն ժամանակ բոլորովին ցանկանում էինք մտածող ընթերցողներին մասնակից կացուցանելու այն խելացի և միանգամայն օգտաւէտ մտքերին, որոնք գտնվում են այս յօդուածում: Աւստի մենք ահա հրատարակեցինք այս

թողուածը, պատասխանատուութիւնը նոյն ինքն Հեղինակին թողնելով:

„Գրականութիւն շիւտ“ գրածի մէջ (Հալկ. աշխարհ, 1868 № 9) բովանդակուած մտքերը, քաղածօրէն Հետագայքն են:

Ինչի էք սովորում որ և իցէ լեզու, Հարցնում է Ք. Արծրունին: Երեք նպատակով, պատասխանում է նա, առաջինը, որ կարողանաք մի Հասարակութեան Հետ յարաբերութիւններ ունենալ, — երկրորդը, որ ծանօթանաք այն Հասարակութեան գրականութեան Հետ, — և երրորդը, որ կարողանաք ինքներդ այն Հասարակութեանը նորա լեզուի միջոցով ևեր միտքը յայտնել, շարագրութիւններ գրելով: Ինչի ենք սովորում Հայկական լեզու: Միևնոյն երեք նպատակով Առաջինը, որ կարողանանք Հայկական Հասարակութեան Հետ յարաբերութիւններ ունենալ: Բայց դորա համար հարկաւոր չէ անպատճառ հայերէն իմանալ: Արաստանի հայերը վրացերէն առաւել լաւ են խօսում քան թէ հայերէն: Հայաստանի կողմերի, օրիակ Երևանի, հայերը ոչ թէ միայն հայերէն են իմանում, քայց ամենքը նմանապէս և թուրքերէն են խօսում: Աերջապէս, առհասարակ Ռուսաստանի հայերը ռուսերէն են իմանում: Աւրեմն . . . հայերի Հետ յարաբերութիւններ ունենալու համար հարկաւոր չէ անշուշտ հայերէն իմանալ:

„Երկրորդ նպատակը հայերէն լեզու սովորելու է՝ կարողանալ հասարակութեան գրականութեան Հետ ծանօթանալ, նորանից ինչ և իցէ օգուտ քաղելու նպատակով: Հայկական գրականութիւն . . . : Ինչ հայկական գրականութիւն . . . : Այս արդեօք հայկական գրականութիւն: Այլ է թէ կայ, քնչ օգուտ կարող ենք նորանից քաղել: Նոր հայկական գրականութիւն չկայ: Հին հայկական գրականութիւն կայ, շատ հարուստ է և ուղղութիւն ունի: Բայց քնչ ուղղութիւն: Յարմար է նա արդեօք մեր այժմեան հարկաւորութիւններին: Կարող ենք մենք արդեօք մեր Հին գրականութիւնից այնպիսի մտքեր քաղել,

որոնք կարողանային մեր ազգի բարքը ու վարքը նորոգել և մեր կեանքին ու մեր խելքի ընդունակութիւններին մի նոր օգտաւէտ ուղղութիւն տային . . . Ոչ . . . Ուրեմն մենք հայկական լեզու այն նպատակով չենք սովորում, որ մեր գրականութեան հետ ծանօթանանք և նորանից օգուտ քաղենք . . . որովհետև գրականութիւն չկայ:

«Երրորդ նպատակը հայերէն սովորելու պէտք է լինի նոյն լեզուով հասարակութեանը իւր միտքը լայտնել ինչ և իցէ յօգուածներ կամ գրքեր գրելով: Բայց մեր հասարակութիւնը հարկաւորութիւն չէ զգում դէպի ընթերցանութիւնը: Եւ ապացոյց որ այդ պահանջմունք չկան հասարակութեան մէջ, այն է, որ մեր մէջ ոչ ոք չէ կարող ապրել ու իւրեան կերակրել ոչ հայկական գրքեր գրելով կամ թարգմանելով, և ոչ ևս հայկական օրագիր հրատարակելով:

«Ուրեմն քնչի ենք սովորում հայկական լեզու

«Վայ . . . Այդ էր պակաս . . . Հայեր ենք ու հայերէն չը սովորենք . . .

— Ես ձեզ չեմ ասում թէ հայերէն մի սովորէք, բայց ես ձեզ հարցնում եմ՝ քնչ նպատակով էք սովորում հայկական լեզու, կամ քնչ օգուտ էք քաղում այդ լեզու սովորելուց:

«Ինչ է ասում . . . օգուտը սրն է . . . Հայ ես, պէտք է հայերէն սովորես . . .

«Սա պատասխան չէ . . .

«Այո՛, սա պատասխան չէ, — կամ աւելի լաւ ասեմ, սա պատասխան է, բայց սա իդէալիստներ չէ պատասխան է՝: Այսպէս է շարունակում իր գրւածքը Գ. Արծրունին իր հետագայ իդէալիստներ յօդւածում (Հայկ.-աշխ. 1868 № 10): «Գրեալ է իդէալիստ ինչ է նշանակում, հարցնում է նա և պատասխանում՝ «Ով արհեստով պարապում է ոչ թէ այն նպատակով, որ ստիպէ հասարակութիւնը մտածելու, այլ լոկ իր սիրած արհեստի համար, նա իդէալիստ է: Ով կարդում է ոչ թէ իրան զարգացնելու, այլ լոկ կարգալու համար — նա իդէ-

աշխատ է: Ով գրում է ոչ թէ որ և իցէ մտքեր լայանելու նըպատակով, այլ միայն որ ձևը սիրուն լինի, թէև միտք չունենայ նորա գրածը—նա *հիկալիստ է*:

«Ով խօսում է ոչ թէ մտքեր լարանելու համար, այլ միայն խօսելու համար—նա *հիկալիստ է*»:

«Ով թատրոն է գնում ոչ իւրեան զարգացնելու համար, այլ լոկ գիշերը թատրոնում անցկացնելու համար —նա *հիկալիստ է*, և այլն և այլն»:

«Մենք հալերս ամէնքս *„հիկալիստներ“* ենք»:

«Մենք *հիկալիստներ* չենք միթէ, երբ մեր սեփական լեզուն այն նպատակով չենք սովորում, որ նորանից օգուտ քաղենք, որ նորա միջոցով մտքեր լայանենք, լարաբերութիւններ ունենանք, նորա միջոցով ուսուցանենք, նորա միջոցով զարգացնենք մեր խելքը: Մենք *հիկալիստներ* չենք միթէ, եթէ մենք մեր սեփական լեզու սովորելուց ոչինչ օգուտ չենք քաղում, բայց այնու ամենայնիւ սովորում ենք նորան: Մենք *հիկալիստներ* չենք միթէ, թէ մենք մեր լեզու միայն այն նպատակով ենք սովորում, որ սովորենք մեր լեզու»:

«Ոչ, մենք ազգասիրութեան պատճառով ենք սովորում մեր լեզու»:

«Հասկանում էք դուք արդեօք ինչ է ազգասիրութիւնը»:

«Ազգասիրութիւնը այնպիսի զգացումն է, որով մարդը պարտաւորվում է օգտաւէտ լինել իւր հասարակութեան: Ուրեմն, սա ամենևին ազգասիրութիւն չէ, երբ որ մարդը իւր ազգի լեզու իմանալով, ոչինչ օգուտ չէ քաղում այդ լեզուի ուսումից և ոչ օգուտ է բերում ու օգտաւէտ լինում իւր հասարակութեանը»:

«Այն հայն, որ հայերի մէջ ապրելով, երկիր է փորում,— թէ և նա ամենևին հայերէն չէր իմացել,— առաւել մեծ ազգասէր է (այնոր համար, որ երկիրը փորելով նա օգտաւէտ է լինում իւր հասարակութեանը), ասում եմ, առաւել մեծ ազգասէր է, քան թէ այն հայն, որ հայերէն իմանալով, ոչինչ օգուտ չէ քաղում իւր հայերէն գիտենալուց»:

Այս երկու, միմեանց հետ կապ ունեցող յօդուածները անշան չանցան: Արքան որ սովորութիւն չկար այն ժամանակներում տպագրութեամբ այս կամ այն գրուածի մասին ձայն տալ և իրանց կարծիքներ յայտնելը, այնուամենայնիւ զըտնըւեցաւ մինը . Ռուսաստանում դաստիարակուած Հայ երիտասարդ, ստորագրութեամբ, որ, սոյն միջոցում Ազուլիս լինելով, ուղարկում է Ստեփանէին մի ըողոքող յօդուած հետագայ նամակով հանգերձ (Հայկ. աշխ. 1869 №№ 1, 2):

Պ. խմբագրող, ասում է նա, տպագրութեան համար ուղարկելով իմ այս յօդուածը, աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք լինել թէ ձեզ և թէ պ. Գր. Արծրունուն նրա Գրականութիւն չկայ, յօդուածի պատճառով: Քանի որ չէի կարգացել «Հայկական աշխարհի» մէջ տպագրված պ. Արծրունու «Խոէալիստները», ևս հիմնվելով առաջին յօդուածի վրայ, համարում էի զրա հեղինակին ևս իւր նկարագրած իղէալիստներից, և անտարակոյս այլապէս չէր կարող եզրափակել քիչ ուշատ հասկացող ընթերցողը: Եւ որովհետեւ նրա այնպիսի համոզմունքը տարածվելով կարող են վնաս պատճառել մեր ամեն տեսակ տարրերից գոյացած հասարակութիւններին, որոնց մեծ մասը գիտութիւնները միայն կուպիտ ախիստական համար են սիրում, առանց հասկանալու մանկավարժութեան ընկան և պարզ ճշմարտութիւնները, այս պատճառով հարկաւոր համարեցինք զրան անպատասխան չըթողնել: Մենք կարծիք ենք տանում, պ. խմբագրող, որ դուք ևս նոյն իսկ պատճառով էիք լետաձգել զրա տպագրութիւնը, բայց, ստանալով «Խոէալիստները», վստահացել էք մինչև անգամ նրա առաջին յօդուածին ածականներ տալ: Առանց «Խոէալիստները», «Գրականութիւն չկայ» յօդուածը գովասանքով տպագրելը կընշանակէր կարճատես լինել, կընշանակէր ուղղութիւն չունենալ իբրև խմբագրող:

Երբ որ իմ պատասխանը պատրաստ էր, ստացայ և երկրորդը, որի մտքերից հասկացայ, որ պ. Գր. Արծրունին, ինչ-

պէս հասարակօրէն ասում են, *մէոր է առնչ մեր իդէալիստ երիտասարդներին*: Հարցը այսպէս կերպանափոխուելուց յետոյ ինձ պարտաւոր եմ համարում լետ առնել այն կծու խօսքերը, որոնք վերաբերում են միայն իդէալիստ Արծրունուն և ոչ մեր պատուական ընկերին (!) և խնդրում եմ ընդունել իմ այս յօդուածը իբրև *սխալոյ և շրտացոյ նրա «Իդէալիստները»*: Այս նամակով ես չեմ կարող չուղարկել արտասահման իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը պ. Գր. Արծրունուն, որ այսպիսի հետաքրքիր և կենդանի հարցեր է լարուցանում մեր աղքատիկ հասարակական կեանքին վերաբերոված:

Նամակիս հետևում է խմբագրութեան հետևեալ ծանօթութիւնը: „Իսկ յօդուածը միւս №-ում կուպենք: Բայց „Հայ երիտասարդը“ կարծես նոյնութեամբ չէ հասկացել պ. Արծրունու յօդուածին վերաբերոված մեր ծանօթութիւնը“:

Այս խօստացած յօդուածը չտպւեց: Երևի Ս. Ստեփանէն վախում էր վիճարանութեան տեղիք տալ և կամ զգուշանում էր վշտացնել Գ. Արծրունուն նրա գրածի հակառակ բան տպելովը: Իզուր էր այդ զգուշութիւնը: Գ. Արծրունին ինքը շտապում էր մի բանակուի բանալ իր յայտնած մտքերի վերաբերութեամբ: Այդպէս ահա չէյդլէրգից 1868 թ. դեկտ. 10-ին գրած նամակում («Հայկ. աշխ.» 1869 № 1 և 2) նա ասում է՝ «Հայկական աշխարհ, օրագրի խմբագրութիւն յայտնեց թէ նա համաձայն չէ իմ յօդուածների ուղղութեանը, ինձ թողեց իմ յօդուածների պատասխանատուութիւնը: Բայց քննել է զանազանովում իմ ուղղութիւնը այդ օրագրի ուղղութիւնից—զանազանութիւնը խօսքերի մէջ է միայն և ոչ թէ իրողութեան մէջ...»: Բացատրելով ասոյս իր ասածները, Գ. Արծրունին նամակի վերջում ասում է՝ „Հայերին հարկաւոր է այժմ միայն երկու ուղղութեան գրածներ՝ նախ այնպիսի ուղղութեան գրականութիւն, որն որ ժողովրդին առաջարկէր գիտութեան փաստեր, երկրորդ—որ քննէր հասարակութեան կեանքի երևոյթները...: Իսկ այնպիսի գրը-

վածները, որտեղ բարոյականութիւն, կարգ և ազգասիրութիւն է քարոզվում, այնպիսի գրվածները թող գրողը տանէ... Բաւական են մեզ քարոզները, մանաւանդ ազգասիրութեան... Զերիք է այն հնացած, մաշված ուղղութիւնը... Մեզ հարկաւոր է այժմ աշխատանք, — իսկ աշխատանքին կարող է օգնել գրականութիւնը միայն այդ երկու ճանապարհներ ընտրելով՝ *գիտութիւն ևս քննութիւն*”:

Փամանակագրական կարգը պահելով, մենք պիտի վերադառնանք Գ. Արծրունու „Շարունակներ թե ոչ“ յօդածին, որ տպւեցաւ 1868 թւի Մեղուի, № 35 մէջ: „Չորս տարի առաջ, գրում է նա, մենք ուսանողներս հաւաքված էինք մի փոքր սենեակում. խօսակցութիւնը մեր հայկական օրագիրների վերա էր:—Ոչ պարտններ, ասաց ուսանողներից մինը, ես այժմ տեսնում եմ, որ մենք սխալվեցանք սխալով յօդածներ հրատարակել հայկական օրագիրների մէջ. միայն այն մարդն իրաւունք ունի յօդվածներ գրելու, որը վստահ լինելով իր զարգացման վերա, կարող է ժողովրդի հասկացողութեան յարմար յօդածներ առաջարկել”:

Բայց թնչով իմանալ զարգացման չափը... „Ես չեմ ընդունում իմ համայնարանական ուսումի աւարտելը, շարունակում է հեղինակը, ինչպէս իմ զարգացման ապացոյց. ես չեմ կարծում նոյնպէս, որ ուսումս աւարտելով ես անպատճառ կհամոզվեմ, որ բաւական զարգացել եմ, որ հասել եմ վերջապէս այն բույլին, երբ իրաւունք ունիմ գրականական գործունէութիւն սկսել... Մենք իրողութիւններ ենք տեսնում, որ հայրենիք վերադարձած ուսումնաւարտ երիտասարդներից շատերը, թէ բժիշկներ, թէ իրաւաբաններ, թէ բնագէտներ այնքան թող, երեսփայտական զարգացում ունին, որ ոչ թէ միայն գրել չեն կարող մի օրինաւոր յօդած, այլ խօսակցութեան մէջ ևս չեն կարող որոշ մէկ միաք յայտնել: Նոցա սովորական խօսակցութեան պարունակութիւնը անվախելու թաներ են կամ հայհոյանք: Դուք ինքներդ շատ անգամ տեսած

կիինէք, ինչպէս մեր Թիֆլիսի լուսաւորեալ մարդիկ, ուսում աւարտածներից կամ չաւարտածներից, երբ որ դուք նոցա հետ ծանր խօսակցութիւն էք սկսում, դարձնում են իրանց խօսքը թեթեւ և կեղտոտ բաների վերաւ Ուրեմն ինչ անենք... Գրենք և թող դատէ Հասարակութիւնը: Հասարակութիւն. ինչ Հասարակութիւն. կայ արդեօք Հայկական Հասարակութիւն: Հասարակութիւն, որ կազմված է ուսում չաւարտած ուսանողներից, նիւթապաշտ, տհաս, անհոգ մարդերից և անուս կնամարդերից, որոնք կարծել են թէ եւրոպական կրթված կին կոչվելու համար՝ բաւական է միայն եւրոպական զգեստներ հագնել: Ինչ Հասարակութիւն...: Երբ ես տեսել, որ մի տղած յօգուածի վերա հայն իր միտքը յայտնէ, դատողութիւն անէ, մտքի մէջ սլակասութիւններ և արժանաւորութիւններ տեսնէ: Փոխանակ կրիտիկայի նա կարող է հայհոյել, — այդ նորա բանն է:»

Քննելով ապա մէկ առ մէկ Հասարակութեան ամեն դասակարգերը, հեղինակը այն համոզմունքի է գալիս, որ մեր եկեղեցականները, եթէ նրանք աւելի զարգացած լինէին և աւելի հաստատ ուսում ստանային, „միակ դասն են Հասարակութեան մէջ, որի անդամների վերա զրոյր իրաւունք կունենար նայել, որպէս իւր գրուածների բնական դատաւորների վրայ“:

Անցնենք Գ. Արծրունու „Ինչի չէնք հիմնում“ յօդածին, որ տպւեցաւ 1868 թւի „Հայկ. աշխարհի“ № 11-ում: „Սովորութիւն կայ հայերի մէջ, ստում է հեղինակը, մի գործ սկսելու համար, իւրեանց մէջ ստորագրութիւն հաւաքել: Ստորագրութիւնների գլխաւոր անդամներն են հարուստները. հասարակութիւնը մի գործ սկսելու համար դառնում է դէպի հարուստները և այդպէսով հասարակութիւնը սովորում է հարուստների վերա նայել, ինչպէս հասարակութեան ամենահարկաւոր անդամների վերա: Ով է, ուրեմն, հասարակութեան աւելի հարկաւոր և օգտաւէտ անդամը, — յայտնի բան է այն

մարդը, որ կարողութիւն ունի փող տալու... Հարուստները փքվում են, հասկանալով, որ հասարակութիւնը ոչինչ չէ կարող, կամ ոչինչ չէ իմանում անել առանց նոցա օգնութեան, իսկ անհոգ հասարակութիւնը ոչինչ բանի տեղ չդնելով իր սեփական հասկացողութիւնը և զօրութիւնները—նայում է հարուստների վերա, ինչպէս իր փրկիչների, իր աստուածների վերա. նոցանից է սպասում ամէն կարելի և անկարելի գործեր... Կգալ վերջապէս մի օր, երբ հարուստները կգառնան դէպի հասարակութիւնը ասելով՝ բաւական տուել ենք ձեզ, կրկին մի յուսաք մեր օգնութեան վերա...

Մենք հայերս ոչ մի բանից օգուտ չենք իմանում քաղել: Մեր մասին ասում են, որ մենք վաճառական ազգ ենք —բայց գա ուղիղ չէ: Միթէ այնպիսի ազգին, որ միայն առնում է և ծախում է, իսկ ինքը ոչինչ չէ արդիւնաբերում, կարելի է վաճառական ազգ անվանել... Կովկասի բոլոր հարըստութիւններից մենք շատ քիչ օգուտ ենք քաղում. և այլն“:

Գալով այն վերջնական համոզմունքին, որ «հարկաւոր է աշխատել հայերի մէջ գիտութիւն տարածելու, գործնական աշխատանքին ընդունակ մարդիկ պատրաստելու», հեղինակը առաջարկում է այդ նպատակին հասնելու համար «գումարներ կազմել, ընկերութիւններ հիմնելով“:

Այս յօդածը արձագանգ գտաւ Ազուլիսում, որտեղից Մեսրոպ քահանայ Փափագեանը պատասխանեց «Նկեր Նիմաներ» գրւածով (Հայկ. աշխ. 1869 № 1 և 2), որի մէջ կրկնում է Գ. Արծրունու առաջարկութեան կարևորութիւնը:

Առհասարակ Արծրունի եղբայրների գրւածների ազդեցութիւնը օրէցօր մեծանում էր և համակրողների թիւը շատանում: Երբ, օրինակ, Թիֆլիսում գտնւող Մոսկւայի համալսարանում աւարտած ուսանողները 1869 թ. յունւարի 12-ին տօնեցին իրանց համալսարանի տարեգարձը, մի առանձին համակրութեամբ և բուռն «կեցցէներով» ընդունեցին Արծրունի

եղբայրների կենաց թասը (մանրամասնութիւնները՝ Հայկ. աշխ. 1869 թ. № 1, 2, եր. 41—42):

Ոչ պակաս ազգեցութիւն ունեցու նաև Գր. Արծրունու „Բարոյախիսանութեանն արտօնութիւնն“ անուանով և „Հայկական կանանց նուիրված“ յօդածը (Հայկ. աշխ. 1869 թ. № 6): Առաջ բերելով կանանց դաստիարակութեան կարևորութեան մասին եւրոպական գրականութեան մէջ ընդհանրացած մտքերը և գալով այն եզրակացութեանը, թէ մինչև որ կինը չմասնակցէ կրթութեան զործին—ժողովուրդը տգէտ կմնայ, հեղինակը աւելացնում է՝ Աւելորդ է աւելի բացատրել մտքերը, —որովհետև հայերէն գրած յօդուածները բացի օրագրի խմբագրութիւնից ոչ ոքից չեն կարդում: Թէ և Հայկական կանանց են վերաբերվում այս տողերը, ես հաւաստի եմ, որ ոչ մի հայ կինը երբէք չի կարդայ այս գրվածը . . . որովհետև Հայկական կինը հայերէն կարդալ չէ իմանում:

Վերջին տողերին պատասխանեց մի կին «Շուշանիկ», ստորագրութեամբ (Հայկ. աշխ 1869 № 9): Թէ և դա մի բողոք էր, որ Գ. Արծրունին, չճանաչելով հայ կանանց, իբր թէ սխալուել է կարծելով որ հայ կինը հայերէն կարդալ չգիտէ, բայց լի էր և այնպիսի գովեստներով ի պատիւ հեղինակի, որ սորան շատ հրապուրիչ սլիտի թւար:

Առհասարակ Հայկական աշխարհի խմբագրութիւնը գիտէր գրգռել Արծրունի եղբայրներին ստէպ-ստէպ հանդէս գալու: Սրինակ, Թիֆլիսի հայոց թատրոնի մասին խօսելով, լինեալ ամսագրի Ֆէլիէտօնիստը (Հայասէր) գանգատուել էր որ իր գրածների վրայ ուշք չեն դարձնում և թէ քաղաքումս տարէնը մի երկու ներկայացում տալով դեռ չենք կարող ասել թէ Հայկական թատրոն ունինք, և վերջը ասում է՝ այ. Արծրունուց կամ անաչառապէս մտածող հայից կսպասեմ—ինչ կանեն այս իմ խօսքի մասին:

Եւ ահա Գ. Արծրունին Հէլլըէրգից պատասխանում է՝ Նթէ ուշք չեն դարձնում մեր խօսքերին, սա չէ նշանակում

որ պէտք է շարունակենք քննել, խօսել և գրել: Թող ուշք չդարձնեն, մենք դարձեալ կշարունակենք գրել, խօսել և քննադատել... ով գիտէ, կարելի է ժամանակով ուշք կը դարձնեն... Ազգային թատրոնի անբնական դրութիւնը բացառութիւն չէ հայերի ազգային հիմնարկութիւնների թուում: Ազգային թատրոն չկայ, բայց կան միթէ ազգային ուսումնարաններ, կայ ազգային գրականութիւն, կան ազգային օրագիրներ: Տարին երկու ներկայացմունքը ազգային թատրոն չէ կարելի անվանել—այդ ճշմարիտ է: Բայց միթէ ազգի մէջ երկու երեք ուսումնարանները ազգային կրթութիւն են ներկայացնում: Միթէ օրագիրը, որ երկու կամ երեք ամիսը մի անգամ է երևում, կարելի է ազգային օրագրականութիւն անվանել: Միթէ ժողովրդի վերա մի որևիցէ ազգեցութիւն կարելի է ունենալ օրագրի միջոցով, երբ որ օրագրի տեարակները կանոնաւոր կերպով ամսէ ամիս անգամ չեն կարող հրատարակվել: Ժողովուրդը միշտ և ամէն տեղ երեխայ է: Եթէ դուք նրան լաճախ չէք կրկնի միևնոյն մտքերը, եթէ դուք նրան *ամ'ն'ն* օր ազգային լեզուով գրած թերթը չէք առաջարկի— նա մտածել կդադարէ, նա կմտանալ իր ազգային լեզուն: Ցաւալի է ասել, որ քնած մի ժողովուրդի մէջ մասնաւոր մարդիկներից է կախված գրգռել և ծնել պահանջմունքը: Ժողովուրդը այնքան տգէտ և մտաւորապէս ստրկացած է, որ ինքն չէ հասկանում իր պահանջմունքը: Նա բաւական է իւր մտաւոր ստրկութեամբ, նա բաւական է իր կեղտով և և թերութեամբ, նա բաղաւոր է իր տգիտութեամբ, կամ աւելի լաւ ասեմ նա *անզգայ* է: Ես հարուստները . . . : Աւտոի ոչ գերասանական խումբը պէտք է մեղադրենք, որ ազգային թատրոն չկայ, ոչ խմբագրութիւնը պէտք է մեղադրենք, որ օրագիր չկայ, ոչ ուսուցիչներ պէտք է մեղադրենք, որ ազգային կրթութիւն չկայ, ոչ ևս ժողովուրդը պէտք է մեղադրենք որ եռանդ, հոգս չկայ, (Հայկ. աշխ. 1869 № 9):

Աստիճանով ինչ ան ինչ գիտելով զինն ինչպէս արդարեւ ինչ որ ան ինչի

Այդպէս ահա Գ. Արծրունու գրածներն օրըստօրէ հռչակ էին ստանում և սիրով կարդացոււմ: Երևանցի պ. Գէորգ Շահնազարեան դէ-Նափուրը, օրինակ, Գերպէնտից գրում է Ս. Ստեփանէին հետեւեալը՝ վերջերումս շատ քիչ է պատահել ինձ, որ մեր օրագրերը այնպէս գրաւեն իմ սիրտը և պահանջեն իրանց լիովին կարդալ, ինչպէս ձեր օրագրի № 6—9, մանաւանդ ազնւամիտ պ. Գրիգոր Արծրունու փափկաշունչ և նիւթաւոր յօդածները: Գորտ հեռաստանից հաղորդած ամէն մէկ համբաւը, ամէն մէկ տող գրուածը ունեցան ինձ վերա մէկ առանձին կենսատու և սփօփիչ ազգեցութիւն: Զգիտեմ ինչ է պատճառը, բայց չէյդլէրգը ինձ Աթէնք թուեց՝ . . . (Հայկ. աշխ. 1869 թ. № 10, 11 և 12):

Լաւ լիշում եմ, թէ որքան մեծ տպաւորութիւն ունեցաւ տեղիս երիտասարդների վրայ և ոգևորեց նրան, երբ Ս. Ստեփանէի ամսագրի մէջ տպւեցաւ հետեւեալը՝ «Հայկ. աշխարհի» աշխատակից և մեր սիրելի բարեկամ Գրիգոր Արծրունին հոկտեմբեր ամսին շէյդլէրգի համալսարանում ուսումնական քննութիւնից և շարադրութիւն պաշտպանելուց յետո՛ ստացաւ քաղաքական տնտեսութեան և իմաստասիրութեան դոկտորի բարձր աստիճան: Ամեն մտածող հայի աչքում սա մեծ նշանակութիւն ունի իհարկէ: Գերմանիայում դոկտորի աստիճան արժանանալ—հեշտ գործ չէ այս²¹⁾: Եւ պ. Արծրունին առաջինն է, որ արժանացաւ այս աստիճանին: Ես որպէս հայ պարծենում եմ սորանով: (Հայկ. աշխ. 1869 թ. № 10, 11, 12):

21) Ճշմարտութիւնը պահանջում է յիշեցնել մեզ և հետեւեալ իրողութիւնը: Երբ մի տարի աւելի անցած, պ. Ստեփանէի վերեւ բերւած գրութիւնից չկտայ, Գրիգոր Արծրունին արդէն թիֆլիս էր և անձամբ ծանօթացած «Հայկ. աշխարհի» խմբագրի հետ, վերջինս գրում է իր օրագրում . . . «Ես շատ ցաւում եմ, որ ռուսաստանցի հայկական երիտասարդները համար ընտրվում է Գերմանիա, որպէս ուսման և կրթութեան տեղ (խօսքը էֆէնդեանի օրգելիներէ առի-

Վերագառնալով Վ. Արծրունու փոքրիշատէ ինքնուրոյն բնաւորութիւն ունեցող գրւածներին, թէև պիտի փոքր կանգ առնէինք նրա „Մոյր տարի“ յօդածի վրայ, որ ուղարկւած է 1870 թ. լունարին Վիէնայից, բայց մի կողմ դնելով հեղինակի սովորական յարձակմունքները „հին սերունդի“ դէմ, բաւականանում ենք առաջ բերելով նրա հետեւեալ եզրակացութիւնները և նոր տարւայ պատճառով արտայայտած ցանկութիւնները: „Թող նոր սերունդը, ասում է նա, չ'անիծէ հին սերունդը նորա անիրաւութիւնների համար, այլ խստութեամբ քննադատէ նոր սկիզբները, առանց նորա հետ թշնամաբանելու: Հաճելի կլինէր մեզ միթէ, որ ապագայ սերունդը մեզ անիծէր այն անիրաւութիւնների և սխալների համար, որ մենք ևս անշուշտ կգործենք: Փամանակ կլինի, երբ մենք ևս ինն սերունդ կգառնանք. . . ուստի բոլոր մի չ'կորցնելով աշխատենք անդադար բարվոքել մեր կեանքը, որ ինչքան կարելի է մաքուր խղճմտանքով ներկայանանք ապագայ սե-

թով է): Եթէ „Հալիական աշխարհի“ խմբագրողը, յարգելով Գերմանիայի մէջ ուսած իր աշխատակցի (Վ. Արծրունու) կարծիքը, հրատարակում էր նրա յօդուածները, որտեղ Գերմանիային առաւելութիւն էր տվլած «ողորմելի» սմականը նուիրելով մինչև անգամ մեր թիւրքարնակ իմաստուն հայերին, որոնք Փրանսիայի մէջ են սովորում, ևս ընդհակառակն բաղգաւօր եմ համարում նոցա, որոնք Փրանսիա են ընտրում իրանց կրթութեան տեղ: Պրուսական կրթութեան մեծ պակասութիւններ չեն մթթէ անմերձեծալի լինել, մեծամտութիւն (որ կարճամտութեան նշան ևս է), միայն անձնական օգուտներ պտուել, զօրութիւն ստացածին պէս հարստահարել ատրադրվածներին և այլն: Իսկ Փրանսիական կրթութիւնը մանկութիւնից կրկնում է անդադար աշակերտին, թէ նա ծնվել է իր ազգին և մարդկութեանը ազնւարար ծառայելու, ընկերը սիրելու, արդարութիւն և . . . իրաւունքներ պաշտպանելու և այլն:

Եթէ հայերը ցանկանում են օտար սահմաններում ուսում առնել, ցանկալի կլինէր, որ Փրանսիա կամ Զլիցէրիա ընտրէին իրանց ուսման տեղ, թէև Փրանսիական կրթութիւնը բաւական թանկ է, Ապա

րունդի Հասարակական դատաստանին^ա (Հայկ. աշխ. 1870 № 1).

Այս տեսակ ընդհանուր մտքեր է բովանդակում իր մէջ Ք. Արծրունու և միւս յօդածքը՝ «Հասկանանք մեր ջրային» անունով, որի մէջ Հեղինակը նորից ցոյց է տալիս մեր երկրի բնական Հարստութիւններից օգուտ քաղելու կարևորութիւնը (Հայկ. աշխ. 1870 թ. № 5—6):

1870 թւի ապրիլի 27-ին Ք. Արծրունին ներկայ է լինում Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքումը, ուր այդ օրը Մխիթարեան Հայրերը Մեծ Մխիթարի մահւան տարեդարձն են եղել կատարում: Հանդէսը սկսվեցաւ զբարառ լեզուով զրված մի երկար ճառով Մխիթարի վերա . . . : Երկար, երկար, մօտ մի ժամ տևում էր այդ ճառը. խրդին զբարառով, բարձր ոճով էր զրված նա . . . : Ես շատ քիչ Հասկացայ . . . :

Ես լաւ համարում եմ ուսական կրթութիւն, մանուանդ որ Ռուսիայի մէջ շատ դժուարութեամբ կարողանում են ուսումնական աստիճան մի ստանալ: Մի հասարակ կանդիսատի աստիճան ստանալու համար Ռուսիայի մէջ հարկաւոր է, բացի գիմնազիական ութամեայ հիմնաւոր ուսումից, 4 կամ 6 տարի խիտ կերպով սլարապել գիտութիւններին համալսարանում, յետոյ ուսումնական քննութիւն մի գրել, և ապա կարժանացնեն զուրկ կանդիտատի աստիճանին: Յետոյ գալիս է մագիստրը, յետոյ դոկտոր, այնպէս որ 20—25 տարի աշխատում է մարդը Ռուսիայում և չէ կարողանում դոկտորի աստիճան ստանալ: Այն ինչ Գերմանիայում բաւական է 2—4 տարի այս կամ այն պրոֆէսորի դասերին գրվել, մի օր բանախօսութիւն անել պրոֆէսորներին հետ, և դոկտորի աստիճանը պատրաստ է պտուղին առանց որ և իցէ ուրիշ աստիճաններ ստանալու: (Բոլորքին տարրեր քննութիւն է լինում, երբ գիտնական աստիճան պտուղը տէրութեանկան ծառայութեանն է պատրաստում): Բայց և այնպէս առաջին կերպով վատակած գիտնականութիւնը չէ կարող իհարկէ հիմնաւոր և պողաւէտ լինել: (Հայկ. աշխ. 1871 թ. № 4 և 5): Այսպէս էր խօսում և ակնարկում Ք. Արծրունու գիտութեան աստիճանի վրայ Ս. Ստեփանէն, երբ սա նրան անձամբ ճանաչեց Թիֆլիս վերադարձած ժամանակ: Իսկ թէ ինքը Ք. Արծրունին ինչ կարծիքների տէր էր գերմանական դիպլոմների և հայ ուսանողների մասին—կրթուսի իր տեղը:

Ես ինձ հալ զգալով նմանապէս ցանկանում էի ամբողջապէս հասկանալ Մխիթարի կեանքի և նորա հիմնարկութեան պատմութիւնը, ազգի համար այս կենսատու երևոյթի պատմութիւնը . . . : Ինչի մի կենդանարար երևոյթը պատմվում է մեռած լեզուով: Կարելի է Մխիթարեան հայրերը իւրեանք չգիտեն մինչև ինչ աստիճանի նոքա մեր ազգի հաւատարիմ պատկեր են, — կարելի է նոքա իւրեանք չեն հասկանում մինչև ինչ աստիճանի նոքա մեր ազգային կեանքի ճիշտ արտայայտութիւն են: Ս. Գէորգ արքեպիսկ. Հիւրմիւզեան արբահայրը պատասխանեց ճառախօսութեանը մի փոքրիկ և ազդու ճառով, աշխարհաբար լեզուով: Այս փոքր ճառի մէջ արտայայտվեցաւ բոլոր միաբանութեան ոգի, բոլոր հիմնարկութեան ոգութիւնը: Նշանաւոր էր մանաւանդ նորա խօսքի հետագայ միտքը. — Հիմնողից տուած էր այս միաբանութեանը Աստուածային և կրօնական ուղղութիւնը. մենք կարող ենք ընդարձակել, զարգացնել նորանից մեր մէջ զբաժն ոգին, բայց պակասացնել երբէք չենք կարող: Այս խօսքերը լսելով ինձ թւում էր, թէ պատւական ծերունու բերանից ես լսում էի ոչ թէ միայն Մխիթարեան հիմնարկութեան, այլ և բոլոր ազգի ուղղութեան նկարագրութիւնը . . . Աստուածային և կրօնական ոգի . . . : Այս օրվան բոլոր հանդէսը ընդունակ էր մի խորին և անջնջելի տպաւորութիւն թողնել մարդի սրտի վերա: Այս հանդէսի մէջ կերպարանաւորվում էր բոլոր ազգի կեանքի ոգին . . . : Մեռած լեզուով նկարագրված մեր նոր պատմութեան միակ կենդանարար երևոյթը, որը. արբահօր ճառի ոգին, երեխաների (աշակերտների) ծանր երեսները, որանց վերա ամենևին չէր նշմարվում երեխայական զգացմունքը և կեանքը, — այս բոլորը վկայութիւն էր տալիս ծերացած մի ազգութեան իրողութեանը: Մխիթարի չէր կարելի. — դուք ուշք դարձնելով այս բոլոր երևոյթներին, կհամոզվէիք որ ունիք ձեր առաջ ոչ թէ իւր մանկական հասկում գտնվող ազգը, այլ բազմափորձ, հնասէր, ծերացած

ազգութեան ներկայացուցիչները . . . : Ակամայ իմ աչքս ընկաւ դահլիճի մի անկիւնի վերա . . . այնտեղ, աշակերտների մէջ տեղը կանգնած էր Եգիպտոսից բերած և վանքին ընծայված մի շատ հին եգիպտական զմուսված մարմինը (մուսիա) . . . : Հագար և Հագար տարիները այն մարմինը, կենդանի ևս չլինելով, չէ ոչնչանում, մենոյն դրութեան մէջ պահպանվում է . . . :

Վանքից դուրս եկած . . . ես ազահութեամբ ծծում էի իստակ օդը . . . : Ծալրայեղ զգացմունքը կուռւմ էին իմ մէջ. —մի կողմից ես չէի կարող չզգալ ջերմ շնորհակալութեան զգացմունքը դէպի Մեծ Մխիթարի յիշատակը և նորա հիմնարկութիւնը, —իսկ միւս կողմից տխրութիւն . . . : Զգիտեմ ինչի ես յիշեցի երևելի Քէօտէի օրհասական աղաղակը, — լոյս, լոյս . . . : Այն բուպէում ես կամենում էի կանչել, — կեանք, կեանք . . . (Հայկ. աշխ. 1870, № 5—6) :

Գ. Արծրունու հետագայ տպւած յոգուածն է՝ «Հասարակական կրթութիւն» (Հայկ. աշխ. 1870, № 5—6) : Արա մէջ հեղինակը հաստատում է, որ «հարկաւոր է ընդունուոր կրթութիւն, որ տարածվէր բոլոր ժողովրդի վերա» և թէ «ընդունուոր կրթութեան զխաւոր միջոցը—օրուորութիւնն է (ժուռնալիզմ)» :

Այս գրւածի շարունակութիւն կարող է համարուիլ Գ. Արծրունու «Բարեկամ յի» (Հայկ. աշխ. 1870, № 7—8) յօդւածը : Երբ մենք թողինք զբարար գրելու սովորութիւնը, ասում է նա, երբ որ ազատվեցանք մեր հասարակութեան մէջ արմատացած նախապաշարմունքից, որը մեզ արգելում էր մեր ժողովրդական լեզուազրականութեան մէջ գործածելու, —այս առաջին քայլ էր դէպի նոր ազգային գրականութեան հիմն : Այն ժամանակից սկսած մենք մեծ առաջադիմութիւն արինք : Մեզանում հիմնվեցան օրագիրներ, սլարբերական հրատարակութիւններ . . . : Աշխարհաբար լեզու մեր հասարակութեան մէջ մացնելու առաջի և ամենածանր փորձերից մէկը արել է «Հիւսիսափայլ» ամսագրի հրատարակողը : Այն ժամանակից սկսած

շարժումը դէպի ազգային նոր լեզուի մշակութիւնը չ'խտադիմեց. . . . անկարելի է այժմ վերահառնալ մեռած լեզուի գործածութեանը: Այո՛, անկարելի է. . . բայց գրականութեան այժմեան զարգացման աստիճանին և ուղղութեանը հասնելուց յետոյ, անկարելի է նմանապէս մի և նոյն կէտի վերամնալ:

Մեր օրագրութեան և գրականութեան այժմեան դրութիւնը ինչ է, և համապատասխան է նա արդեօք մեր պահանջմունքին: Գրականութիւնը պէտք է դաստիարակիչ ազդեցութիւն ունենայ ժողովրդի վերաւ: Նա կարող է այս ազդեցութեանը հասնել կամ ընդհանուր մարդկային գիտութեան մտքերը, սկիզբները և գաղափարները ժողովրդի մէջ տարածելով, — կամ ազգին իւր կեանքի երևոյթները վիպասանութեան ձևով ներկայացնելով: Առաջին դէպքում նա դրսից պէտք է մտցնվի, — որովհետև մենք հայերս գիտութեան ինքնակայ մըշակութեանը դեռ չենք հասել, և այս տեսակ գրականական գործունէութեան իրագործութիւնը մենք Եւրոպայում դաստիարակված երիտասարդների միջնորդութեամբ կարող ենք հասնել, — երկրորդ դէպքում մեզ մնում է ինքնուրոյն տաղանդների ծննդին սպասելու: Բայց մեր հասարակութեանը ընթերցման դեռ չընտելանալու պատճառով, մեզ չէ կարելի մեր միամիտ, ծայր և տգէտ ընթերցողին գիտնական աշխատանքների թարգմանութիւնները զրքի ձևով առաջարկել: Հարկաւոր է գիտնական յօդվածներ առաջարկել և ոչ թէ զրքերը: Այս է պատճառը որ օրագրութիւնը մինչև այժմ միակ ձևն է, որ ընդունելութիւն կարող է գտնել մեր ժողովրդի մէջ:

Բայց կարելի է արդեօք բաւականանալ օրագրութեան մէջ օտար ազգերի գիտնական յօդվածների թարգմանութեամբ: Օրագրութիւնը պէտք է մի կողմից ժողովրդի կեանքի արտայայտութիւն գառնալ, իսկ ուրիշ կողմից պէտք է դաստիարակիչ կրթող ազդեցութիւն ունենալ ընթերցողի վերա. . . . Մեր օրագիրների և լրագիրների խմբագրողները կարծում էին

Թէ իւրեանց պատաւորութիւնը կատարեցին, երբ մի թերթ կամ տետրակ առաջին երեսից սկսած մինչև վարջինը թարգմանութիւններով լցրած ընթերցողին առաջարկել են . . . Եւ այս է անվանվում յազգային օրագրութիւն :

Օրագրութեան այսպիսի ողորմելի դրութեան պատճառներից գլխաւորը ծագում է այն մեր պակասութիւնից, որը կարելի է մեր ժողովրդական կեանքի յատկանիշ պակասութիւն անվանել: Կամենում եմ ասել թէ, Հասարակական կեանքի բոլոր երևոյթները քարնրայրութեան սկզբի վերա են հիմնված և ոչ ժողովրդի ինքնաօգնութեան սկզբի վերա: Ժողովուրդը կարգալու պահանջները չունի. . . Նորան պէտք է սովորեցնել: Ազբատ մարդը, թէև զարգացած, կրթված և գրբելու ընդունակ լինէր, չէ կարող օրագրութիւնը իւր կեանքի միակ պարապմունքը ընտրել,—որովհետև այսպիսի աշխատանքը չէ վարձատրվում Հասարակութենից. . . ուստի միակ աւելորդ ժամանակ ունեցող մարդը կարող է իւրեան այսպիսի պարապմունքին նուիրել: Բնական է միթէ որ օրագրութեան մէջ ձայն ունեցող և Հասարակական կարծիքին ուղղութիւն տվող մարդիկը,—միայն հարուստներ են: Այս է պատճառը, որ մեր մէջ օրագրութեան պարապմունքը ոչ թէ այնպէս է, ալ ժամավաճառութիւն: Այս է պատճառը, որ մեր օրագրութիւնը այսքան թոյլ, անհամ, աննպատակ, և բոլորովին միակողմանի երևոյթ է: Բարերարութեան սկզբին Հաւատարիմ մեր հեղինակները հետևելով երևի ուսական առածին, թէ «ընծայած ձիու ատամներին չեն նայում», կարծում են թէ կարելի է ժողովրդին ամեն տեսակ անմարտիկ գրվածներ առաջարկել, և հեղինակ կամ թարգմանիչ դասնալ ոչ թէ միայն մասնաւոր մի գիտութեան հետ ծանօթ չլինելով (որ անշուշտ հարկաւոր է օրագրութեանը իւրեան նվիրող անձին),—բայց և ընդհանուր կրթութեան սկիզբները անգամ չունենալով: Այնպէս որ մեր գրականութեան ասարեղում գործող մարդիկը, ոչ թէ միայն չպատրաստված, ալ և

չ'պատրաստուող գրողներ են: Եւ ազգային օրինաւոր օրագրութիւնը միայն այն ժամանակ կհիմնվի, երբ խմբագրութիւնը կազմող գրողներից ամեն մէկը գիտութեան մի որ և է ճիշդին մասնաւորապէս տեղեակ կլինի . . . :

Գ. Արծրունու վերջին ինքնուրոյն գրուածը արտասահմանում՝ Համարելու է «Աշխարհաբարի անրամեռութիւնների հասարակական նշանակութիւն», յղւածը (Հայկ. աշխ. 1870, № 12): «Յիշում էք ինչպէս Թիֆլիսի Հայերը ման են գալիս փողոցներում . . . Ահա երկու վաճառական անցնում են իրանց առևտրական գործերի վրայ խօսելով: Տեսէք ինչպէս նոքա ծանրաբալ կերպով են գնում, ինչպէս բարձրաձայն կանչում են խօսելու ժամանակ, ինչ շարժմունքներ են անում ձեռներով, ոտներով, երեսով, և ամեն մի բոպէ քղանցքից քաշելով միմեանց կանգնեցնում են մի որ և իցէ ամենահասարակ միտք մեկնելու համար: Յիշում եմ նմանապէս ինչպէս մեր ուսուցիչները չեն շտապում դաս տալու, ինչպէս գործ ունեցող մարդիկ չեն շտապում իրանց գործերը կատարելու, ինչպէս օրէցօր ձգում են նոցա: Յիշում եմ ինչքան ժամանակ հարկաւոր է Հային մի ամենահասարակ միտք մեկնելու.— համար. ինչքան դատարկախօսութիւն, աւելորդաբանութիւն հարկաւոր է նորան, օրինակ, իր ծառային մի որ և է ամենահասարակ հրաման տալու համար . . . : Ժողովրդի բնաւորութեան այսպիսի արտայայտութիւնը մի կողմից յատուկ է ամեն հարաւային ազգերին, իսկ միւս կողմից դա մեկնվում է մեր հասարակական դրութեամբ . . . Կովկասի բնակիչները քիչ պահանջմունք ունին, նոքա աւելորդ ժամանակ ունին, կամ աւելի լաւ ասեմ, նոքա չեն գնահատում ժամանակը: Նոքա չեն շտապում գործել, գնալ, խօսել . . . նոքա խօսում են գրեթէ երգելով . . . :

» Հին հայկական լեզու արտայայտութիւն է հին հայկական կրթութեան: Ինչպէս և բարձր լինէր այն կրթութիւնը, նա դարձեալ միակողմանի էր, այն դարերի սուղ պահանջմունքին

Համապատասխան լինելով... Մեր ազգատ, անտաշ աշխարհաբառը նմանապէս արդիւնք է մեր ազգատ հասարակական կեանքի²¹ :

Յետոյ դառնալով Ս. Ստեփանէի՝ լեզւի մէջ մտքորած նորաձեւութիւններին, Գ. Արծրունին շարունակում է՝ „Նրկուսից մէկը. կամ Հայիական լեզուն անընդունակ է զարգանալ հասարակական պահանջմունքի համեմատ և ուրեմն ժամանակով բոլորովին չի գործածվի երկրի մէջ,—կամ եթէ կշարունակէ գործածվել հայերի հասարակական յարաբերութիւններում, նա պարտաւորված կլինի մեծ փոփոխութիւններին ենթարկվել: Մի լեզւի գոյութեան կոյի համար հարկաւոր են աջողակ հանգամանքը և պայմանները: Մեր լեզու հարստացնելու առաջին պայմաններից մէկը պէտք է լինի գիտնական ասացվածներով հարստացնելը: Բայց պակաս նշանակութիւն չպէտք է ունենան նորա գործածութիւնը հեշտացնելու փորձերը: Այս կողմից նշանաւոր են պ. Ստեփանէի ջանքերը“...

Լեկինակը վերջացնում է իր յօդածը հետեւեալ առաջարկութիւնով. „Աշխարհաբարը կարօտ է վերանորոգմանը. այսպիսի աշխատանքը վեր է մի անձի զօրութիւններից: Հասարակութիւնից ենք սպասում, որ նա, հասկանալով այս ճշմարտութիւնը, աշխատէ հայկական լեզուագիտական պարբերական ժողովներ հիմնել, որոնց միջոցով կարողանան մշակվել նոր լեզւի ձևերը: Ժողովին կմասնակցեն հայկական գիտնականները, աշխարհաբար կամ գրաբար լեզուով գիրք հրատարակողները, ուսուցիչները, հայկական օրագիրների և լրագիրների ներկայացուցիչները՝ Վէնէցիայից սկսած մինչև Թիֆլիս, և այլն,

Գրեթէ այս յօդածով վերջանում են Գ. Արծրունու արտասահմանում Հայոց վերաբերութեամբ և փոքրիշատէ աչքի ընկնող գրածները²²⁾

22) Աւելորդ չէ այստեղ ներկայացնել Գ. Արծրունու 1865—1871 թ. տպագրւած յօդածների ցանկը ժամանակագրական կարգով.

Կարելոյն չափ երկարորէն քաղաքներ անելով Գ. Արծրունու աշխատասիրութիւններէց, մեր միտքն էր ցոյց տալ նրա թէ ընտրած նիւթերը և թէ սրանց մշակելու ձևը, թէ գրութեան ոճը և թէ լեզուի գիտութեան չափը: Մենք ցանկացանք, որ ընթերցողը նայն իսկ Գ. Արծրունու գրածներով

- 1) 1865 թ. Մեղու, № 13, 14. Բնական գիտութիւնների նշանախօսութիւնը դաստիարակութեան մէջ:
- 2) > > Մեղու, № 23. Երկու խօսք աղջկերանց դաստիարակութեան վերա:
- 3) 1867 թ. Մեղու, № 49. Ազգային գրատուններ:
- 4) > > > > > № 4, 5. Աշխատանք:
- 5) > > > > > № 9. Գերդաստանի ազգեցութիւն և համալսարան:
- 6) 1868 թ. > > > > > № 1. Ի՞նչ է կենսաբան:
- 7) > > > > > № 2, 3. Երկուսից ո՞րն է լաւը:
- 8) > > > > > Նամակ դէպի խմբագրող:
- 9) > > > > > № 5, 6. Կրթին համալսարանի մասին:
- 10) > > > > > № 9. Գրականութիւն չկայ:
- 11) > > > > > № 10. Իգէպիտաներ:
- 12) > > > > > Պիլօղօ դահլիճի ժողովներ:
- 13) > > > > > Մեղու № 35. Ծարունակներ թէ ոչ:
- 14) > > > > > Հայկ. աշխ. № 11. Ի՞նչի չենք հիմնում:
- 15) 1869 թ. > > > > > № 1—2. Նամակ դէպի խմբագրութիւն:
- 16) > > > > > № 3. Յիւրիսի համալսարան:
- 17) > > > > > „Հայկական Քնարի“ առիթով:
- 18) > > > > > № 4—5 Կանանց աշխատանք Թրանսիայում:
- 19) > > > > > № 6—8 Բարոյականութեան արտօնութիւն:
- 20) > > > > > № 9 Գերմանացի իրաւարանների ժողով:
- 21) > > > > > Նամակ դէպի խմբագրութիւն:
- 22) > > > > > № 10—12. Խառն ուսումնարանների խնդիր Հէլդրէքում:
- 23) > > > > > Նամակ Փարիզից:

Ծանօթանալ նրա թէ Հոգեկան տրամադրութեան և թէ մտաւոր զարգացման հետ: Մենք կարելոյն չափ նկարագրեցինք լիջեալ սրբոնի թէ գերդաստանական և տոհմական վիճակը ու հանգամանքները, թէ մանկութիւնը, ծնողների ազդեցութիւնը և բնտանեկան ու ընկերական շրջանը, թէ պատանեկութիւնը և երիտասարդութիւնը, և թէ, վերջապէս, իբրև հասուն մարդու՝ նրա գրականակտն ասպարէզ դուրս գալը՝ ուրիշներին սովորցնելու, ուրիշներին խրատելու... Քանի որ մենք հասցրեցինք Ք. Արծրունուն մինչև 1870 թւին Թիֆլիս վերագաւանալը, բոլոր

24)	1870 թ.	>	"	№ 1. Երկրորդ նամակ Փարիզից:
25)	"	"	"	Նոր տարի:
26)	"	"	"	№ 3, 4. Մտքեր լայտնելու իրաւունք:
27)	"	"	"	> Նամակ դէպի խմբագրութիւն
28)	"	>	"	Կոմս դը Մոնտալամբէր:
29)	"	"	"	№ 5, 6. Հասկանանք վերջապէս:
30)	"	"	"	ՄԵԾ Մխիթարի մահի տարեգարձը Ս. Ղազարի վանքում:
31)	>	"	>	Հասարակական կրթութիւն:
32)	"	>	"	№ 7, 8. Բաւական չէ:
33)	"	"	"	Փրանսիա և Գերմանիա (նմանապէս № 9, 10):
34)	"	"	"	> Կ.Պօլսի երեկոներ:
35)	"	"	"	„ „Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց“:
36)	„	„	„	№ 9, 10, 11. Նամակ դէպի խմբագրոյ:
37)	„	„	„	№ 12. Աշխարհարարի նորածնութիւնների հասարակական նշանակութիւն:
38)	1871	„	„	№ 1, 2. Աշխատանքի բաժանութիւն:

Բացի այս յօդածները Ք. Արծրունին արտասահմանից չարունակ հաղորդում էր «Հայկ. աշխարհին» Հայոց վերաբերեալ գրւածներից բազմաթիւ քաղաքներ, որոնք զետեղում էին օրագրի «Մեր ներքին գործեր» բաժնում:

վերոյրերեալ մեր գրեածը պիտի նկատուի իբրև նախերգանք
կամ լառաջարան մեր ապագայ տեսութեան նրա հետագայ
գործունէութեանը, որ սկսուած է իր հայրենիքում—Թիֆլի-
սում: Եւ քանի որ այդ տեսութիւնն էլ արդէն մօտ ժամա-
նակներում լոյս պիտի տեսնէ և հիմնուած պիտի լինի ներկայ
ներածութեան վրայ, մենք թողինք աշխատութեանս երկրորդ
մասին համար այն բոլոր կէտերի լուսաբանութիւնը, որ, բնա-
կանապէս, կրպահանջւէր մեզանից: Այնտեղ պարտք կը համարենք
լուծել Գ. Արծրունու մինչև այսօր ունեցած յաջողութիւն-
ների և անյաջողութիւնների պատճառներն ու պայմանները,
նրա արժանաւորութիւններն ու թերութիւնները, նրա լաւն
ու վատը և այդպիսով երբ 1865—1871 թւերի հետ կրկա-
պենք և հետագայ 1872—1890 թւականները, մեզ աւելի յա-
ջող կրկինի միանգամից որոշել Գ. Արծրունու գործու-
նէութեան շարիւր:

Վ Ե Ր Զ

Գործիս եր. 18, տող 2 տպած է «Աղէքսանդր II», պէտք է
կարգաւ «Աղէքսանդր I»:

